

194

महाराष्ट्र शासन
आदिवासी विकास विभाग

प्रमुख मूल्यमापन अहवालांमधील महत्वाचे
निष्कर्ष व शिफारशी
(सन १९९४-९५ ते २००६-०७)

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे - ४११ ००१.

INDEX
GIST OF REPORTS

S.No.	Subject	Year	Page
1	प्रस्तावना		
2	आंध्रप्रदेश राज्यपालांनी त्रिभुज पर्यटन क्षेत्रातील विद्यापीठातील राज्यांतर्गत वित्त असलेल्या वैयक्तिक लेखाच्या बाबतीचा मूल्यमापन अहवाल	2001-02	1-2
3	नाशिक जिल्ह्यातील फरजगण व हरभवाचे शिबिर प्रकल्पान्तर्गत आंध्रप्रदेश आदिवासींचे पुनर्वसन मूल्यमापन अहवाल	2002-03	3-4
4	आदिवासी सेवा सहकारी संस्थेच्या पुनर्वसनाच्या कामकाजाचा मूल्यमापन अहवाल, त्रिभुज पर्यटन	2002-03	5-6
5	SCHEMES FOR INCOME GENERATION AND DISTRIBUTION OF AGRICULTURAL INPUTS	2001-02	7-8
6	TEST CHECKING WELL CONSTRUCTION & DISTRIBUTION OF ROYAL GUM		
7	SCHEMES FOR FINANCIAL ASSISTANCE TO PREGNANT TRIBAL WOMEN	2002-03	9-10
8	MALNUTRITION DEATHS	2002-03	11-12
9	STUDY OF ASHRAM SCHOOLS	2002-03	13-14
10	A REPORT ON THE CORRUPTION IN THE WATERSHED DEVELOPMENT PROGRAMME	2002-03	15-16
11	WATERSHED DEVELOPMENT PROGRAMME STUDY	2002-03	17-18
12	LANE, PREWAD (सन १९९४ - ९५ ते २००६ - ०७)		
13	BROKEN DAMS	2002-03	19-20
14	AN INVESTIGATION INTO THE CAUSE OF TRIBAL CHILD DEATHS IN WADA TAHSIL OF PUNE DISTRICT	2002-03	21-22
15	आदिवासी महिलांच्या स्थिती मूल्यमापन	2002-03	23-24
16	सुडनमंडई महानगरातील व उपनगरांमधील आदिवासी पाहण्याचे अर्थेक्षण अहवाल	2002-03	25-26
17	माड्याच्या इमारतीतून आरक्षीय आदिवासी वसाहतांतर्गत मूल्यमापन	2002-03	27-28
18	अनुसूचित क्षेत्रातील आदिवासींचे स्थानिकांचा प्रत्यक्ष मूल्यमापन अहवाल	2002-03	29-30
19	गौण यंत्रणांचे स्थिती बाबतची संशोधनात्मक	2002-03	31-32
20	व.नाशिकी जमातीबाबतचे अहवाल व धरदुल येथील यंत्रणांचे स्थिती मूल्यमापन - मूल्यमापन अहवाल	2002-03	33-34

INDEX
GIST OF REPORTS

S.No	Subject	Year	Page No.
1	प्रस्तावना	-	3-3
2	आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा मूल्यमापन अहवाल	1994-95	4-6
3	नाशिक जिल्ह्यातील करंजवण व हरणबारी सिंचन प्रकल्पान्तर्गत विस्थापित आदिवासींचे पुनर्वसन-मूल्यमापन अभ्यास अहवाल	1994-95	7-15
4	आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेबाबत कामकाजाचा मूल्यमापन अहवाल, जिल्हा यवतमाळ	1994-95	16-23
5	SCHEMES FOR INCOME GENERATION AND DISTRIBUTION OF AGRICULTURAL INPUTS	2001-02	24-26
6	TEST CHECKING WELL CONSTRUCTION, DISTRIBUTION OF ROOFING TILES AND IMPLEMENTS, AFFORESTATION, AND ANIMAL IMMUNISATION	2002-03	27-32
7	SCHEME FOR FINANCIAL ASSISTANCE TO PREGNANT TRIBAL WOMEN (Matrutva Anudan Yojna)	2002-03	33-34
8	MALNUTRITION DEATHS	2002-03	35-38
9	STUDY OF ASHRAM SCHOOLS	2002-03	39-40
10	A REPORT ON THE CORRUPTION IN THE WATERSHED DEVELOPMENT PROGRAMME	2002-03	41-45
11	WATERSHED DEVELOPMENT PROGRAMME STUDY	2002-03	46-47
12	LAND, FIREWOOD AND BUREAUCRATIC PREDATORS	2002-03	48-49
13	BROKEN DAMS	2002-03	50-52
14	AN INVESTIGATION INTO THE CAUSE OF TRIBAL CHILD DEATHS IN WADA TAHSIL OF THANE DISTRICT	2002-03	53-58
15	आदिवासी महिलांच्या स्थिती मूल्यमापन	2003-04	59-61
16	बृहन्मुंबई महानगरातील व उपनगर जिल्ह्यामधील आदिवासी पाड्यांचा सर्वेक्षण अहवाल	2003-04	62-62
17	भाड्याच्या इमारतीतील शासकीय आदिवासी वसतिगृहाचे मूल्यमापन	2004-05	63-68
18	अनुसूचित क्षेत्रातील आदिवासींवर उद्योगधंद्याचा झालेला परिणाम मूल्यमापन अहवाल	2004-05	69-71
19	गौण वनौपज खरेदी योजनेची अंमलबजावणी	2006-07	72-78
20	कातकरी जमातीसाठी इंदिरा आवास/घरकुल योजनेअंतर्गत किती कुटुंबांना लाभ मिळाला - मूल्यमापन अहवाल	2006-07	79-82

प्रस्तावना

आदिवासींसाठी राबविण्यात आलेल्या विविध योजनांच्या लाभाचे, आदिवासींच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे तसेच त्याबाबतच्या प्रगतीचे, आदिवासींच्या आरोग्याचे, महिलांच्या स्थितीचे, त्यांच्यावर आधुनिक जगाच्या पडणाऱ्या प्रभाव इत्यादी बाबींचे वेळोवेळी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेमार्फत मूल्यमापन करण्यात येते.

अशाप्रकारे केलेल्या मूल्यमापनाचे, अभ्यासाचे निष्कर्ष तसेच अडचणी व शिफारशी ह्याबाबत वेळोवेळी अहवाल प्रकाशित करण्यात आले.

सन १९९४-९५ पासून आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने प्रकाशित केलेल्या काही महत्वाच्या मूल्यमापनाचे निष्कर्ष व शिफारशी एकत्रित करून पुस्तकरूपाने पुनःप्रकाशित करण्यात येत आहे.

ह्या पुस्तकाच्या संकलनाचे काम श्रीमती ए.एस.काळे, प्र. उपसंचालक, (ए.क्षे.वि.का.) यांचे मार्गदर्शनाखाली श्रीमती एस.ए.नाझरे, (सांख्यिकी सहाय्यक) ह्यांनी केलेले आहे.

योजना राबविताना येणाऱ्या अडचणींचे निराकरण करण्यासाठी, संभाव्य समस्या विचारात घेण्यासाठी, योजनांची आखणी करण्यासाठी, आदिवासींचा अभ्यास करण्यासाठी तसेच आदिवासींच्या जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या सर्वांना ह्या पुस्तकाचा उपयोग होईल अशी उमेद आहे.

ठिकाण : पुणे

दिनांक : १-१२-२००८

(डॉ. अरविंदकुमार झा)

आयुक्त,

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,

महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१

१९९४-९५

**आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात पशुसंवर्धन विभागामार्फत
राबविण्यात येत असलेल्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा मूल्यमापन अहवाल
सूचना व शिफारशी**

पशुसंवर्धन विभागामार्फत राबविण्यात येत असलेल्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना:-

१. तलंगाचे गट वाटप :-

या योजनेसाठी आदिवासींचा सहभाग चांगला असला तरी लाभार्थीकडील पक्षी अस्तिवात असण्याचे प्रमाण कमी आहे. याची पुढील कारणे संभवतात. पुरविण्यात येणारा गट हा अतिशय लहान असल्याने आदिवासी लाभार्थींच्या उत्पन्नात विशेष भर पडत नाही. त्यामुळे त्याचे पक्षाकडे दुर्लक्ष होते. त्यामुळे हा गट २ नर कोबडे व २० तलंगा इतका असावा तसेच त्यांना पक्षी ठेवण्यासाठी पिंजरे पुरविण्यात यावेत. तसेच आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने काम करणा-या सेवाभावी संस्थामार्फत तलंगाची योग्य जोपासना करण्याचे महत्व आदिवासींच्या मनात बिंबविण्यात यावे.

२. संकरित कालवड जोपासना योजना :-

या योजनेतर्गत अल्प भूधारकांना ५० टक्के अनुदान मिळते. तसेच शेतमजुरांना ६६% (२/३ टक्के) अनुदान मिळते. परंतु आदिवासी लाभार्थींची आर्थिक परिस्थिती हलाखीची असल्याने त्यांना उरलेली रक्कम विहित वेळेत भरता येत नाही. त्यामुळे खाद्य प्राप्त होण्यास विलंब होतो. म्हणून ही योजना आदिवासी अल्प व अत्यल्प भूधारकांसाठी ७५ टक्के अनुदान व आदिवासी शेतमजुरांसाठी १०० टक्के अनुदानावर राबविण्यात यावी.

३. शेळ्याचे गट वाटप :-

योजनेतर्गत बक-या खरेदीसाठी मिळणारे अनुदान कमी असून त्यात वाढ करण्यात यावी. सध्या नाबार्डच्या दरानुसार शेळ्या/बोकड खरेदी करण्यात येतात. तसेच उरलेल्या वित्तीय संस्थांच्या अर्थसहाय्यासाठी आदिवासी लाभार्थ्यांना बँकाकडून कर्ज घ्यावे लागते. त्यामध्ये कर्ज प्रकरण मंजूर होण्यास विलंब लागतो. तसेच बँकेच्या इतर कागदपत्रांची पूर्तता करण्यासाठी आदिवासी लाभार्थ्यांना सतत तालुक्याला फे-या माराव्या लागतात. त्यामुळे ही योजना १०० टक्के अनुदानावर राबविण्यात यावी. दुसरे असे की ५ शेळ्यांची संख्या कमी असल्याने सुरवातीलाच देण्यात येणारा गट कमीत कमी १० शेळ्यांचा असावा, म्हणजे लाभार्थीस शेळ्यांच्या जोपासण्यासाठी पूर्ण वेळ देता येईल व शेळी पालन हा व्यवसाय त्यास आर्थिक स्थैर्य देऊ शकेल.

४. दुधाळ जनावरांना खाद्य अनुदान :-

या योजनेंतर्गत फक्त जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेमार्फत वाटप केलेल्या दुधाळ जनावरांसाठी खाद्य अनुदान देण्यात येते. वरील अटीमुळे आदिवासी लाभार्थीकडे असणा-या इतर दुधाळ जनावरांसाठी खाद्य अनुदान मिळू शकत नाही. त्यामुळे आदिवासी लाभार्थ्यांच्याबाबत ही अट शिथिल करण्यात येऊन त्यांच्याकडे आसणा-या इतर दुधाळ जनावरांसाठी देखील मंजूर योजनेच्या अटीच्या आधीन राहून खाद्य अनुदान देण्यात यावे.

५. दुधाळ जनावरांचा पुरवठा :-

विशेष केंद्रीय सहाय्यामधून माडा योजनेखाली आदिवासी लाभार्थ्यांना ५० टक्के अनुदान व ५० टक्के कर्ज मिळते. योजना अमलबजावणीसाठी कर्ज मिळण्यास विलंब होतो. कर्जासाठी लागणा-या अनेक कागदपत्रांची पूर्तता करण्यासाठी तालुक्याला हेलपाटे घालावे लागतात. त्यामुळे वेळ, श्रम व पैसे खर्च होतात. त्यामुळे नेहमी दुधाळ जनावरांचा पुरवठा होण्यात विलंब होतो. म्हणून ही योजना १०० टक्के अनुदानावर राबविण्यात यावी. तसेच दुधाळ जनावरे वाटपसंदर्भात लाभार्थी निवडताना अस्तित्वात असलेले मिल्करूटस/नवीन स्थापन होणारे रूटस चा विचार करण्यात यावा. जेणेकरून उत्पादित झालेल्या दुधाला बाजारपेठ उपलब्ध होईल.

६. विशेष पशुधन उतपादन कार्यक्रम [दुग्ध] [S.L.P.P.] :- या कार्यक्रमांतर्गत राज्यातील लाभार्थ्यांची संख्या वर्ष १९९०-९१ व १९९१-९२ या वर्षामध्ये खालीलप्रमाणे होती.

अ.क्र.	बाब	वर्ष १९९०-९१	वर्ष १९९१-९२
१	एकूण लाभार्थी संख्या	७१७०	९०९२
२	अनुसूचित जातीच्या लाभार्थींची संख्या.	६११	७५०
३	अनुसूचित जमातीच्या लाभार्थींची संख्या.	४६९	५९०
४	अनुसूचित जातीच्या लाभार्थ्यांची टक्केवारी	८.५२	८.२५
५	अनुसूचित जमातीच्या लाभार्थ्यांची टक्केवारी	६.५४	६.४९
६	अनुसूचित जाती / जमातीच्या लाभार्थ्यांची एकूण लाभार्थ्यांशी टक्केवारी	१५.०६	१४.७४

या योजनेअंतर्गत जाती / जमातीच्या लाभार्थींची टक्केवारी ३० असावी, असे असता ती प्रत्यक्षात संदर्भाकित वर्षात १५.०६ व १४.७४ येते. या बाबत योजना अमलबजावणी अधिका-यांशी चर्चा केली असता लाभार्थी उपलब्ध होत नाहीत असे सांगण्यात आले. अनुसूचित जाती / जमातीचे आणखी लाभार्थी मिळण्यासाठी योजना अमलबजावणी यंत्रणेमार्फत जास्त प्रयत्न होणे आवश्यक वाटते.

७. पशुवैद्यकिय व पशुउपचार सेवा :-

पशुसंवर्धन विभागामार्फत वैयक्तिक लाभाच्या योजनांखाली आदिवासी लाभार्थ्यांना पशुधन तसेच पोल्ट्रीचे पक्षी पुरविण्यात येतात. पशुसंवर्धन व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या फायद्याचा होण्यासाठी पशुवैद्यकिय

व पशुउपचार सेवा आदिवासींना शक्यतो राहत्या गावातच उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.

पाहणीसाठी निवडलेल्या १५ गावापैकी १० गावांमध्ये या सोयी उपलब्ध नाहीत.या सेवा प्राप्त करून घेण्यासाठी गावांतील आदिवासींना जवळपासच्या गावात साधारणपणे १ ते ८ कि.मी. जावे लागते.यासाठी पशुवैद्यकिय व पशुउपचार सेवा केंद्र आदिवासी गावात प्राधान्याने होणे आवश्यक आहे.

दुसरे असे की , निवडलेल्या नाशिक व यवतमाळ जिल्हयात पाहणीच्या काळात पशुवैद्यकिय सेवा सुविधा पुरविण्यासाठी मंजूर करण्यात आलेल्या एकूण पदापैकी २२ टक्के पदे रिक्त होता. अशी रिक्त पदे आदिवासी भागात प्राधान्याने भरण्यात यावीत.

११-११११	११-११११	विवरण	क्र.सं.
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	१
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	२
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	३
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	४
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	५
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	६
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	७
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	८
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	९
११-११	११-११	नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्र	१०

नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्रांच्या विकासासाठी आदिवासी भागात पशुवैद्यकिय सेवा केंद्रांची स्थापना करण्यात यावी. यासाठी आवश्यक असलेल्या पदांची भरती करण्यात यावी. याबाबतची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्रांच्या विकासासाठी आदिवासी भागात पशुवैद्यकिय सेवा केंद्रांची स्थापना करण्यात यावी. यासाठी आवश्यक असलेल्या पदांची भरती करण्यात यावी. याबाबतची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

नाशिक जिल्हातील पशुवैद्यकिय सेवा केंद्रांच्या विकासासाठी आदिवासी भागात पशुवैद्यकिय सेवा केंद्रांची स्थापना करण्यात यावी. यासाठी आवश्यक असलेल्या पदांची भरती करण्यात यावी. याबाबतची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

१९९४-९५

नाशिक जिल्ह्यातील करंजवण व हरणबारी सिंचन प्रकल्पान्तर्गत विस्थापित आदिवासींचे पुनर्वसन-मुल्यामापन अभ्यास अहवाल

नाशिक जिल्ह्यातील दिंडोरी तालुक्यातील करंजवण व बागलाण तालुक्यातील हरणबारी सिंचन प्रकल्पांतर्गत विस्थापित आदिवासी कुटुंबांची पाहणी करून संकलित केलेल्या माहितीचे पृथक्करण करता खालील बाबी निदर्शनास आल्या.

- सूचना तथा शिफारशी -

१. भूमिहिनांना जमीन वाटप :-

सिंचन प्रकल्पांतर्गत विस्थापित झालेल्या भूमिहीन कुटुंबांना कसण्यासाठी जमीन दिली गेली नसल्याने उपजिविकेसाठी त्यांना मिळेल त्या ठिकाणी जवळच्या ठिकाणावर रोजंदारीसाठी वर्षातून बराच काळ पुनर्वसित गावापासून दूर राहावे लागते. तेव्हा अशा भूमिहीन कुटुंबांना प्रकल्पाच्या लाभक्षेत्रांतर्गत जमीन वाटप करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्यांचे जीवन स्थिरावेल. उपजिविकेचे निश्चित साधन उपलब्ध होऊ शकेल.

२. घर प्लॉटचे सपाटीकरण :-

पुनर्वसित गावठाणांमध्ये घरासाठी देण्यात आलेले प्लॉट सलग / सपाट भागात नसल्याने विस्थापितांना त्यावर घर बांधणी पूर्वी सपाटीकरण करावे लागले तेव्हा असे सुचवावेसे वाटते की, पुनर्वसित गावठाणामध्ये विस्थापितांना घरासाठी प्लॉट देतांना संबंधित शासन विभागाने / प्रकल्प यंत्रणेने घर बांधण्यासाठी प्लॉट सुयोग्य स्थितीत करून देण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे. गरीब विस्थापितांना त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे त्यावरील अतिरिक्त खर्च परवडत नाही.

३. शेतीपुरक व्यवसायासाठी प्रोत्साहन :-

पुनर्वसित गावी विस्थापित कुटुंबांना आर्थिक उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने काही शेती पुरक जोडधंदे सुरु करणे व त्यामध्ये विस्थापितांचा सहभाग घेणे सदर कुटुंबांच्या आर्थिक भवितव्याच्या दृष्टीने गरजेचे आहे. तेव्हा शासनाने काही पुरक व्यवसाय त्यांचे सहभागातून उभे करायला हवेत. विस्थापितांना त्यासंबंधित प्रोत्साहित करणे, प्रशिक्षण देणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. प्रकल्प यंत्रणेने यामध्ये पुढाकार घेणे अपेक्षित आहे.

४. विशिष्ट जमातीनिहाय पुनर्वसन :- विस्थापित कुटुंबांमध्ये जमाती / जमातीमध्ये सलोखा व सुयोग्य संबध राखण्यासाठी विशिष्ट जमाती निहाय पुनर्वसन कार्यक्रम राबविण्यात यावेत. सर्वसाधारण असे दिसून येते की, निरनिराळ्या जाती जमातीमध्ये विशिष्ट परस्परासंबंधी अपसमन / गैरसमजुती व पुर्वग्रह असतात. परिणामतः त्यांचेमध्ये सामाजिक दुरावा राखला जातो. हे ठाळण्यासाठी असे सुचवावेसे

वाटते की, जमाती जमातींचे योग्य असे एकत्रिकरण /संघटन करायला हवे जेणेकरून त्यांच्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक तसेच सांस्कृतिक तंटे उत्पन्न होणार नाहीत. जमातीमधील सांस्कृतिक दृवा-सलोख्याचे संबंध, सौहार्द कायम टिकविण्यासाठी विविध विस्थापित घटकांचे / कुटुंबाचे योग्य रितीने पुर्नवसन करण्याची प्रक्रिया नियोजनबद्ध रीतीने पूर्ण करणे नितांत गरजेचे आहे.

५. शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रमावर भर :

सर्वेक्षित कुटुंबांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अत्यंत अल्प आढळले. तेव्हा विस्थापित कुटुंबाच्या पुर्नवसन कार्यक्रमांमध्ये शिक्षण व प्रशिक्षण या दोन्ही बाबींवर भर देणे आवश्यक आहे. शिक्षण हे एक विकासाचे प्रभावी व महत्वपूर्ण साधन आहे. विस्थापित कुटुंबाच्या सुयोग्य पुर्नवसनासाठी विविध घटकांचे शिक्षण तसेच कुटुंबाच्या विकासासाठी अंगिकारावयाच्या धंद्यामधील कौशल्यवृद्धीसाठी प्रशिक्षण असा दुहेरी कार्यक्रम त्यांच्या विकास कार्यक्रमांमध्ये समाविष्ट असणे महत्वाचे आहे. पुर्नवसन कार्यक्रमांच्या उपाय योजनांमध्ये शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यक्रमास अग्रक्रम देण्यात यावा.

६. पुर्नवसन कार्यक्रम सर्वसमावेश कार्यक्रम :-

पुर्नवसन कार्यक्रम हा एक सर्वसमावेशक कार्यक्रम मानण्यात आला पाहिजे. विस्थापितांच्या पुर्नवसनासाठी जे कार्यक्रम प्राधान्याने राबवावयाचे आहेत त्याबाबत सुयोग्य नियोजन करून अंमलबजावणी (कार्यवाही) आणि पाठपुरावा (फॉलोअप) याची नितांत गरज असते. त्यामध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक घटकांना प्रशासकिय घटकांबरोबरच विचारात घेणे तितकेच अगत्याचे आहे. पुर्नवसन कार्यक्रम यशस्वी करण्याच्या दृष्टीने सदर कार्यक्रम नियोजनांमध्ये मानववंश शास्त्रज्ञांची मदत अर्थपूर्ण भूमिका बजावू शकेल असे वाटते. पुर्नवसन कार्यक्रमाचे स्वरूप विस्थापितांचे कडे पहाण्यासंबंधीच्या दृष्टीकोनावर अवलंबून असते तेव्हा विस्थापितांचे पुर्नवसन शास्त्रिय दृष्टीकोनातून पार पाडण्यासाठी मानववंश शास्त्रज्ञांची मदत घ्यायला हवी असे सुचवावेस वाटते.

७. पुर्नवसन कार्यक्रमाकडे पाहण्याचा विस्थापितांचा दृष्टीकोन बदलणे :-

सर्वसाधारणपणे असे आढळून येते की, चालू / वर्तमान काळातील बदलत्या परिस्थितीप्रमाणे अपेक्षित बदल घडवून आणण्यासाठी लोक तितकासा प्रतिसाद देत नाहीत हा अनुभव आहे. तथापी उन्नत व उज्वल जिवनमान जगण्यासाठी त्यांच्या अपेक्षा उंचावल्या पाहिजेत आणि त्यासाठी लोकांच्या विचारसरणी मध्ये आवश्यक तो बदल घडविला पाहिजे त्यांच्या आर्थिक व सांस्कृतिक दर्जा संबंधीची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन हळूहळू त्यांच्या जाणिवेत व वृत्ती मध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याची काळजी घ्यायला हवी. विस्थापितांच्या पुर्नवसन प्रक्रियेमध्ये अनुषंगिक विविध प्रश्न निर्माण होतात. त्यामध्ये खालील प्रश्नांचा अर्तभाव होतो.

१ जिवन पध्दतीमध्ये एकदम बदल

२ असुरक्षित होण्याची भिती

- ३ व्यवसायिक शिक्षणाचा अभाव
- ४ गरिबीची रहाणी
- ५ निराश्रित किंवा असहायतेची जाणिव

उपरोक्त समस्यांपैकी काही समस्या विस्थापित कुटुंबाच्या पुनर्वसन कार्यक्रमाकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनामुळे उदभवतात. त्यासाठी विस्थापितांना विश्वासात घेऊन त्यांचे सहकार्य पुनर्वसन कार्यक्रमात मिळविण्यासाठी त्यांच्या दृष्टीकोनात बदल घडविणे क्रमप्राप्त आहे. त्यासाठी शासन यंत्रणेने लोकजागृती जाणिव कार्यक्रमातून लोकांचे प्रबोधन घडवून आणावे. सदर कार्यक्रमावर भर देऊन कार्यवाही करावी असे सुचवावेसे वाटते .

८. आर्थिक स्थिती सुधारण्याच्या योजनांची आखणी व अंमलबजावणीची निकड :-

विस्थापित कुटुंबाची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती यांचा अभ्यास करून विस्थापितांच्या आर्थिक आणि सामाजिक प्रश्नांची पार्श्वभूमी समजावून घेणे आवश्यक आहे. विस्थापितांच्या पुनर्वसन कार्यक्रमांमध्ये त्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढीच्या योजना प्राधान्ये करून राबविल्या पाहिजेत. त्यामध्ये दोन प्रकारच्या योजना असाव्यात कामातील प्रत्यक्ष कसब व कौशल्य वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण योजना. नविन निर्माण होणा-या रोजगारासंबंधीचा त्यांना फायदा घेणे सहज शक्य व्हावे म्हणून तसेच कसबी - कामांमध्ये त्यांचा सहभाग वाढविण्यासाठी भर देणे विस्थापित कुटुंबातील व्यक्तींचा ओढा व्यवसायिक शिक्षणाकडे नेण्यासाठी प्रशिक्षण योजनांचा सिंहाचा वाटा रहायला हवा. परंपरागत जिवन पध्दतीमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी परंपरागत धंद्यातील कारागीरामधील कौशल्य वाढीसाठी योजनांची आखणी व अंमलबजावणी हा पुनर्वसन कार्यक्रमाचा एक अविभाज्य भाग बनला पाहिजे, असे गृहीत तत्व स्विकारले गेले पाहिजे .

९. जमाती - निहाय लघुसिंचन प्रकल्प अग्रक्रमाने राबविणे :-

मोठ्या व मध्यम प्रकल्पांतर्गत विस्थापित झालेल्या कुटुंबाचे पुनर्वसन कार्यक्रमांमध्ये लघुसिंचन योजना म्हणजे पाझर तलाव, लिफ्ट इरिगेशन यांचा अंतर्भाव करणे महत्वपूर्ण वाटते. त्यासाठी पुनर्वसित कुटुंबाच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देणे व त्यांना शेती-पूरक व्यवसायांची माहिती करून देणे, त्यांना प्रोत्साहित करून कार्यक्रमांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी हा प्रभावी उपाय मानण्यात यावा असे सुचवावेसे वाटते.

लघु-सिंचन प्रकल्पांमुळे शेती, वन-शेती प्रकल्पाचे महत्व पुनर्वासिताना पटवून देता येईल. शेती-पूरक कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय, सेवा उद्योग या व्यवसायातून कुटुंबाच्या उपजिविकेसाठी व इतर आर्थिक समस्यांची पूर्तता करण्यासाठी भरीव उत्पन्न हाती येईल, याची त्यांना खात्री पटेल तेव्हा असा धडक कार्यक्रम राबविणे नितांत गरजेचे आहे. विशेषतः जमाती-निहाय लघुसिंचन प्रकल्प योजनांची आखणी व

अंमल बजावणी केल्यास गावात सामाजिक तणावपूर्ण परिस्थिती निर्माण होणार नाही उलट जमातीमधील सांमजस्य व सलोखा वृद्धीगत होण्यास मदत होईल.

१०. शेती विकास / सुधार कार्यक्रमांमध्ये शेती विभागाची भूमिका :-

आदिवासींच्या शेती सुधार विकास कार्यक्रमांमध्ये शेत जमिनीचे सपाटीकरण व क्षेत्र नाल्यांची व्यवस्था हा एक भाग असू शकेल. आदिवासी क्षेत्रांमध्ये शेतजमिनीचे सपाटीकरणाअभावी मिळणा-या पाण्याचा अपुरा वापर होत असतो. विकासासाठी असलेले पाणी नाले, चा-या अभावी वाया जाते. तेव्हा जमीन सपाटीकरण कार्यक्रमास अग्रक्रम देण्यात यावा असे सुचवावेसे वाटते .

त्याचबरोबर पुनर्वसित आदिवासी शेतक-यांना सुधारित पध्दतीने शेती करण्यास उद्युक्त करायला हवे. शेतक-यांना सुधारित बि -बीयाणे, खते , शेतीची अवजारे, इत्यादी बाबत भरपुर माहिती देऊन प्रशिक्षण देऊन त्यांचे फायदे पटवून देण्याची गरज आहे. अशाप्रकारे "भेट व प्रशिक्षण कार्यक्रम" आदिवासी शेतक-यांना निश्चितच मार्गदर्शक ठरू शकतील.

त्यासाठी असे सुचवावेसे वाटते की गाव पातळीवर शेतकरी-संस्था स्थापन करून कार्यरत करायला हव्यात या मधुन गरिब शेतक-यांचा अधिकाधिक फायदा होऊ शकेल. तेव्हा शेती विभागाने सिंचन प्रकल्पाच्या सहभागाने व समन्वयाने "शेती सुधार व पाणी वापर" विकास कार्यक्रम राबविण्याची नितांत गरज असल्याचे सुचवावेसे वाटते .

११. विस्थापितांच्या शेत जमिनीचा बाजारभावाप्रमाणे मोबदला / नुकसान भरपाई रक्कम ठरविणे व वितरण करणे -

सिंचन प्रकल्पांतर्गत जलमय होणा-या शेतजमिनीची किंमत शासनाच्या आकारणी पध्दतीनुसार विहित मानकाप्रमाणे महसुल विभागाकडून ठरविण्यात येते. सदरची किंमत ही प्रचलित वेळेच्या बाजार भावापेक्षा निश्चितच वेगळी व कमी असते. त्यामुळे विस्थापित कुटूंबाचे अतोनात आर्थिक नुकसान होते. अशा परिस्थितीत असे सुचवावेसे वाटते की विस्थापित आदिवासींना त्यांच्या बुडीत (जलमय) होणा-या जमिनीची भरपाई चालू बाजार भावाप्रमाणे ठरविण्यात (निर्धारित करण्यात) यावी व त्याप्रमाणे त्यांना तिचे वितरण करण्यात यावे .

१२. जनावरांच्या गोठ्यासाठी मोबदला रक्कम :-

क्षेत्रीय पाहणीद्वारे असे आढळून आले की काही विस्थापित कुटूंबांना त्यांच्या मुळ गावातील जनावरांच्या गोठ्यासाठी नुकसान भरपाई रक्कम अदा करण्यात आलेली नाही. घरासाठी नुकसान भरपाई रक्कम निर्धारित करतांना घरालगत असलेल्या जनावरांच्या गोठ्यांचाही विचार व्हायला हवा. गुरांसाठी स्वतंत्र गोठ्यांप्रमाणेच घरालगत असलेल्या गोठ्यांकरीता नुकसान भरपाई रक्कम देण्याबाबत शिफारस कराविशी वाटते.

१३. विस्थापित कुटूंबांना पुनर्वसन अनुदान देणे :-

विस्थापित कुटूंबांना त्यांच्या फळझाडांपासून तसेच खाजगी वनापासून झाडापासून थोडेसे उत्पन्न मिळत असते ते उत्पन्न प्रकल्प उभारणीमुळे बुडते. तसेच या कुटूंबांना अनपेक्षित अशा काही समस्यांना सामोरे जावे लागते त्यामुळे नविन जागी बस्तान बसविण्यामध्ये त्यांना अडचणी येतात. त्यासाठी सदर कुटूंबांना पुनर्वसन अनुदान (Rehabilitation Grant) देणे गरजेचे होईल. मध्यप्रदेश शासनाने अशाप्रकारे पुनर्वसन अनुदान मंजूर केलेले आहे. नर्मदा सागर धरणाच्या बांधकामामुळे बाधित असलेल्या पुनर्वसीत करावयाच्या प्रत्येक कुटूंबाला एका वर्षासाठी रु. ६४००/- इतकी रक्कम पुनर्वसन अनुदान म्हणून देण्यात येते. सर्वसाधारणपणे हे मान्य करायला हवे की, पुनर्वसनाच्या पहिल्या अवस्थेमध्ये पैशाची गरज अधिक असते आणि जसा काळ जाईल त्याप्रमाणे अनुदानाची गरज कमी कमी होईल. त्यासाठी प्राथमिक अवस्थेत सुरुवातीला सदर अनुदानाची रक्कम अधिक असावी. पुनर्वसन अनुदानाची मोठी रक्कम पुनर्वसित कुटूंबांना एका ठिकाणाहून दुस-या ठिकाणी स्थलांतरीत होण्यासाठी जादा आकर्षक ठरेल. सदर पुनर्वसन अनुदान हे टप्पाटप्प्याने देण्यात यावे. पहिल्या तिमाही करीता मासिक रु.७०० ते ८०० तर पुढील तिमाहीकरीता रु.५००/- याप्रमाणे किंवा रु. ४००/-अशा श्रेणीमध्ये वितरीत करण्यात यावे असे सुचवावेसे वाटते. पुनर्वसन कार्यक्रम यशस्वीरित्या राबविण्यामध्ये पुनर्वसन अनुदान योजना परिणामकारक भूमिका बजावू शकेल असे खात्रीपूर्वक म्हणावेसे वाटते.

१४. नुकसान भरपाई रकमेचे नियोजन :-

सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, नुकसान भरपाई मिळालेली रक्कम विस्थापित आदिवासी कुटूंब वाटेल तशी खर्च करून टाकतात आणि मग उत्पन्नाचे कोणतेही साधन त्यांचे जवळ उरत नाही व थोड्याशा अवधीतच निराधार होतात. आदिवासी नंतर मद्याचे व जुगाराचे शिकार बनतात. समाजातील धुर्त लोक त्यांचे मित्र बनून त्यांना जाळयात ओढतात. त्यासाठी आदिवासींना त्यांच्या शेत जमिनीसाठी व इतर बाबींसाठी जी रक्कम मोबदला देण्यात येते तिचे योग्य प्रकारे नियोजन करण्याची आवश्यकता आहे. गावामध्ये आदिवासी सुचवावेसे वाटते की, आदिवासींना द्यावयाची नुकसान भरपाई रक्कम रोख रकमेत देण्यात येऊ नये तर ती धनादेशाने देण्यात यावी. शासकिय खर्च, थकबाकी देणे वजावट करून उर्वरित रक्कम कुटूंब-प्रमुखाच्या खाती बँकेत जमा करावी व फक्त जमीन, घर, जनावरे (शेळया, मेंढया) यासारख्या कायम स्वरुपी फायद्याच्या वस्तु खरेदी करण्याकरीता विस्थापित कुटूंबांना सदर रक्कम देण्यात यावी.

१५. पोलीस आऊट पोस्ट स्थापन करणे :-

पुनर्वसन गावी कायदा व सुव्यवस्था टिकविण्याच्या दृष्टिने पोलीस आऊट पोस्ट (चौकी) उभारणे आवश्यक आहे. त्यायोगे जमातीमधील / गटागटातील भांडण-तंटे यांना प्रतिबंध करता येईल. पुनर्वसित कुटूंबांच्या विकास कार्यक्रमांची योग्यरित्या अंमलबजावणी करण्यातील अडथळे दूर करण्यातही या यंत्रणेमुळे मोठा आधार मिळू शकेल.

१६. पुनर्वसन कार्यक्रमांमध्ये सहाय्यकारी यंत्रणा :-

विस्थापित / बाधीत कुटूंबामधूनच शासन व समाज यांचेशी दुवा साधणारी एखादी विश्वासू व्यक्ती "पुनर्वसन सोबती" (Rehabilitation Companion) म्हणून निवडावयाला हवी. त्याचे काम हे मार्गदर्शक व सल्लागाराचे व सगे-सोबती यांना खालील बाबतीत सल्ला-मसलत देण्याचे राहिल .

- अ) नविन ठिकाणी जागेचे वाटप
- ब) स्थलांतर होण्याची तारीख
- क) नुकसान भरपाई रक्कम ठरविणे
- ड) नुकसान भरपाई / मोबदला रकमेचे वितरण
- इ) नविन गावठाणामध्ये घरांचे प्लॉट वाटप
- फ) नविन गावठाणातील मुलभूत सुविधांची विकास कामे .

१७. स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग घेणे :-

पुनर्वसन सोबती म्हणून काम करणा-या व्यक्तीच्या काही मर्यादा असतात. तो काही व्यावसायिक सामाजिक कार्यकर्ता नाही. अशा कामासाठी तो पुर्ण वेळ देऊ शकेलच असे नाही. त्यासाठी स्वयंसेवी संस्थामधील काही सामाजिक कार्यकर्त्यांची विस्थापितांच्या स्थलांतराची प्रक्रिया सोपी व सुलभ करण्यासाठी मदत घेणे जरूरीचे वाटते.

१८. जिल्हा पुनर्वसन सल्लासमिती पुर्नगठन :-

जिल्हा पुनर्वसन समितीमध्ये भू-सर्वेक्षण विकास यंत्रणेमधील भू-वैज्ञानिक यांचा सदस्य म्हणून समावेश करावा असे वाटते. नविन गावठाण जागा निवडण्याच्या प्रक्रियेमध्ये त्यांचा सल्ला मोलाचा ठरेल .कारण जेथे पिकांच्या पाण्याची सोय मिळण्याची शक्यता नाही ती जागा नविन गावठाण वसविण्यासाठी निवडता कामा नये म्हणून सदर विस्थापितांच्या पुनर्वसनासाठी जागा निश्चित करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये सदर समितीवर त्यांचे प्रतिनिधीत्व असणे महत्वाचे वाटते.

तसेच विस्थापितांमध्ये आदिवासींचे प्रमाण अधिक असेल तेंव्हा आदिवासी विकास खात्यातील संबंधित प्रकल्प अधिकारी (एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प) यांचाही आदिवासींच्या पुनर्वसनातर्गत सहभाग जरूरीचा आहे. पुनर्वसित आदिवासी कुटूंबांच्या विकासासाठी राबवावयाच्या योजनांची आखणी व अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने ही बाब अत्यंत निकडीची वाटते. जिल्हा पुनर्वसन सल्ला समितीवर त्यांचेही प्रतिनिधीत्व अत्यावश्यक आहे.

याशिवाय जिल्हा पुनर्वसन सल्ला समितीमध्ये इतर महत्वाच्या घटकांचा समावेश करण्यात यावा. जेणेकरून पुनर्वसन कार्यक्रम राबविण्यातील अडीअडचणी सुकरतेने सुटतील.

१९. आदिवासी विकास विभागामार्फत अंशतः पुनर्वसन झालेल्या कुटूंबासाठी योजना ठरविणे -

पुर्वीच्या पुर्ण झालेल्या सिंचन प्रकल्पांतर्गत विस्थापित झालेल्या आदिवासींचे पुनर्वसन सुयोग्यरित्या झालेले नसेल तर नव्याने तरतुद करुन त्यांचे प्रश्न मार्गी लावण्यासाठी उपाययोजना करणे जरूरीचे वाटते.

८ व्या पंचवर्षीक योजनेच्या कालावधीत आदिवासींच्या आर्थिक आणि सामाजिक तसेच सर्वांगीण विकासासाठी विविध योजनांची / कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी करवून घेण्याचे व त्यासाठी आवश्यक त्या निधीची तरतुद करण्याचे अधिकार आदिवासी विकास विभागास प्राप्त झालेले आहेत. तेव्हां पुर्वी पुर्ण झालेल्या मोठ्या व मध्यम सिंचन प्रकल्पाखाली विस्थापित झालेल्या आदिवासी कुटूंबाचे पुनर्वसन योग्य रितीने झाले नसेल तर त्यासाठी निधीची तरतुद करुन आवश्यक त्या योजनांची / कार्यक्रमाची अंमलबजावणी संबंधित विभागाकडून करवून घेता येईल. आदिवासी विभागाने अशा अंशतः पुनर्वसन झालेल्या कुटूंबाचा प्रकल्प निहाय आढावा घेऊन विस्थापितांच्या समस्यांचे टिपण करुन त्यावर उपाययोजना करावी असे सुचवावेसे वाटते.

२०. पाटबंधारे विभाग व शेती - विभाग या दोहोंचा विकास कामातील सहभाग व समन्वय साधणे - गाव सिंचन समिती स्थापना -

दोन्ही विभागातील सहभाग व समन्वय वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे गरजेचे वाटते. पाणी वापरासंबंधी शेतक-यांना / कास्तकरांना मार्गदर्शन शेती विभागातील संबंधित निरीक्षण अधिका-यांनी करायला हवे. त्यामुळे सध्या होणारा पाण्याचा अपव्यय टळू शकेल. सध्या शेतातील पिकासाठी अधिकाधिक पाणी वापरण्याचा कल बदलू शकेल त्यासाठी "गाव सिंचन समिती" ची स्थापना करुन लाभ धारकांच्या अयोग्य पाणी वापरास आळा घालता येईल.

२१. इतर शासकिय विभागांचा पुनर्वसनामध्ये सहभाग - अनिवार्य

जिल्हयातील रोजगार विनिमय केंद्रे, आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी, समाज कल्याण विभाग गांन्केकडे प्रकल्पग्रस्त विस्थापितांना पुनर्वसन कार्यक्रमांतर्गत नोकरी रोजगार उपलब्धतेसंबंधी कार्यवाही करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आलेली आहे.

तेव्हां पुनर्वसन कार्यक्रमांतर्गत या विभागांना सहभागी करुन घेण्यात आले पाहीजे. त्यामुळे पुनर्वसन कार्यक्रमातील अंमलबजावणी मधील विविध दुवे सांधण्यास मदत होईल. सध्या पुनर्वसन कार्यक्रमांशी याचा काही संबध येत नाही. शासनाचे विविध विभागाचे सहकार्य व समन्वय विस्थापित घटकांचे पुनर्वसन जलद गतीने घडवून आणण्यासाठी अनिवार्य आहे असे सुचवावेसे वाटते.

२२. महसूल प्रशासनाने प्रकल्पग्रस्त विस्थापितांना देऊ केलेल्या सूट / सवलती तशाच चालू ठेवणे

पुनर्वसन कार्यक्रम अंमलबजावणीन्तर्गत महसूल विभागाने प्रकल्पग्रस्तांना काही सवलती / सूट देऊ केलेल्या आहेत. त्यामध्ये सर्वसाधारणपणे खालील सवलतींचा अंतर्भाव दिसतो.

- १) जुन्या घराचे सामान
- २) नवीन गावठाणात घरासाठी लोखंडी / सिमेंट पत्रे पुरवठा
- ३) प्रकल्पांतर्गत संपादित केलेली शेत जमीन प्रकल्प कार्यान्वित होउन ती जलमय होईपर्यंत कसण्यास परवानगी [काही अटींच्या आधीन राहून]
- ४) नवीन गावठाणात घराचे सामान वाहतूक खर्च / व्यवस्था करण्यात येते.

सदर सवलती प्रकल्पग्रस्त कुटुंबांना पुढेही चालू ठेवण्यात याव्यात असे सुचवावेसे वाटते. परंतु ज्या विस्थापितांना त्यांचे घर सामान नवीन गावठाणात हलविण्यासाठी वाहतूक व्यवस्था शासनामार्फत पुरविण्यात आलेली नसेल त्यांना त्यापोटी झालेला सर्व खर्च अदा करण्याची तरतूद करण्यात यावी, जेणेकरून गरीब व आर्थिक हलाखीत असणा-या विस्थापित कुटुंबांना आर्थिक भूदंड पडणार नाही. कारण आर्थिक हलाखीच्या कात्रीत सापडलेल्या विस्थापित आदिवासी कुटुंबांना हा खर्चाचा बोजा पेलवत नाही तेव्हा सदर वाहतूक खर्च देणे क्रमप्राप्त आहे.

२३. नवीन पुनर्वसित गावठाणामध्ये पायाभूत सुविधा पूर्ती व स्थलांतर

नवीन पुनर्वसित गावठाणामध्ये पायाभूत सुविधांची पूर्णपणे व्यवस्था केल्याशिवाय आदिवासी विस्थापित कुटुंबांना त्यांच्या मूळ ठिकाणाहून स्थलांतर करू नये. पायाभूत सुविधांच्या अभावी नवीन गावठाणात पुनर्वसितांना असंख्य अडचणींना तोंड द्यावे लागते ही वस्तुस्थिती आहे.

प्रकल्पग्रस्त आदिवासी कुटुंबांना पुनर्वसन कार्यक्रमांतर्गत शेत जमिनीचे वाटप तसेच चराऊ जमीन वाटप [कुरण] विस्थापितांच्या समाधानाइतपत करायला हवे.

२४. नवीन निवडलेल्या जागेबाबत पसंती अजमाविणे

प्रकल्पान्तर्गत विस्थापितांच्या पुनर्वसनासाठी निवडलेल्या नवीन जागेबाबत विस्थापित कुटुंबांची पसंती अजमाविणे गरजेचे वाटते त्यामुळे पुनर्वसनासाठी निवडलेल्या जागेबाबत नंतर प्रश्न उदभवणार नाहीत.

२५. धरणग्रस्त आल्याचे प्रमाणपत्र वाटप

प्रकल्पान्तर्गत विस्थापित झालेल्या कुटुंबांतील व्यक्तींना प्रकल्पग्रस्त, धरणग्रस्त प्रमाणपत्र देण्याकरिता काही सबबी सांगण्याची गरज नाही. सदर प्रमाणपत्र सुकर सुलभरित्या व सहजरित्या वितरित करण्याची जबाबदारी महसूल विभागाने प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसन प्रक्रियेतील महत्वपूर्ण घटक म्हणून पार पाडायला हवी असे सुचवावेसे वाटते.

२६. शासनाच्या इतर विभागात रोजगारसंधीची उपलब्धता

प्रकल्पग्रस्त विस्थापितांच्या कुटुंबांतील व्यक्तीला सध्या केवळ सिंचन प्रकल्पान्तर्गत आस्थापनेवर रोजगार संधी उपलब्ध करून देण्यात येते. परंतु सदर आस्थापनेवरील मर्यादित पदांची संख्या विचारात घेता प्रकल्पग्रस्तांना त्या विभागात रोजगार संधी उपलब्ध होऊ शकत नाहीत. तरी अशा परिस्थितीत प्रकल्प-

बाधितांना शासनाच्या इतर विभागातील आस्थापनेवरील पदावर नोक-या उपलब्ध करून देण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे असे सुचवावेसे वाटते. त्यासाठी शासनाने धोरणात्मक निर्णयाद्वारे उपाययोजना करावी. शासनाच्या विविध विभागामध्ये रिक्त पदावर प्रकल्पग्रस्तांना नोकरी, रोजगार संधी प्रदानेकरून उपलब्ध होतील याकडे लक्ष पुरविण्याची गरज आहे असे सुचवावेसे वाटते.

२७. इप्सित उद्दिष्टांकरिता लोकांचा सहभाग :-

विकासात्मक संशोधन अभ्यास अहवालांच्या परिक्षणातून निदर्शनास येते की, जर मानवी संबंध / सहभाग नियोजन तथा व्यवस्थापन प्रक्रियेमध्ये मान्य केला नाही, त्याची दखल घेतली गेली नाही तर तांत्रिक दृष्ट्या प्रकल्प कितीही परिपूर्ण असला तरी अपेक्षित परिणाम / फलीत साध्य करू शकेल असे सांगता येत नाही. अनुभवांती असे की, चांगल्या उद्देश्याने सुरू करण्यात आलेल्या प्रकल्पांनी इप्सित उद्दिष्टांच्या अगदी उलट परिणाम साधलेला आहे. कारण त्यामधील सामाजिक अन सांस्कृतिक घटकांना त्यांचे योग्य स्थान / योग्य मान देण्यात आलेला नव्हता. तेव्हा प्रकल्पाशी संबंधित लोक व त्यांची सामाजिक व्यवस्था यासंबंधीच्या संशोधनाद्वारे समाजशास्त्रज्ञ निर्विवादपणे निर्वाळा देतील की, विकास प्रकल्पामध्ये कोणत्या घटकांचा सहभाग असायला हवा, लोकांचा सहभाग घेऊन त्यांना ख-या अर्थाने मदत करण्याची नितांत गरज आहे.

अशा परिस्थितीत करंजवण व हरणबारी सिंचन प्रकल्पान्तर्गत विस्थापित कुटुंबांचा पुनर्वसनात सहभाग नोंदविण्यात आलेला दिसून येत नाही. इतका कालावधी लोटूनही प्रकल्पान्तर्गत मूलभूत सुविधा-रस्ते, पाणी, वीज, स्वछतागृहे, सार्वजनिक आरोग्य सुविधा इत्यादी बाबींची पूर्तता होऊ शकलेली नाही. विस्थापितांमधील काहीना प्रकल्पग्रस्त / धरणग्रस्त प्रमाणपत्र मिळालेले नाही. स्थानिक नेतृत्व लोकांच्या प्रश्नासंबंधी उदासीन दिसून येते. म्हणूनच "आधी पुनर्वसन मगच धरण" हया घोषवाक्यातून लोक [प्रकल्पग्रस्त] आपल्या तीव्र भावना व्यक्त करीत आहेत.

आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांच्या पुनर्रचनेबाबत कामकाजाचा मूल्यामापन अहवालजिल्हा यवतमाळपहाणीतील निष्कर्ष व शिफारशी

- १ आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय क्र.एसीएस-१०८४/४१९७३/प्र.क.१५३४/ का-४, दिनांक २४ एप्रिल १९९० अनवये महाराष्ट्र शासनाने, महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची पुनर्रचना केली. या आदेशान्वये संस्थांच्या एकाधिकार खरेदी व्यवहारात कमिशन वाढवून देणे, स्वस्त धान्य दुकानांकरिता अनुदान देणे, इतर उद्योग धंद्यांच्या सहाय्याने आदिवासी सहकारी संस्थांचे आर्थिक मजबुतीकरण करणे इत्यादी स्वरूपाची निर्णय शासनाने घेतले. सदर निर्णयानंतर साधारण २ ते ३ वर्षांनी या निर्णयाची अंमलबजावणी कशाप्रकारे झाली याकरिता यवतमाळ जिल्हयातील १६ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांची क्षेत्रीय पहाणी शासन निर्णयाचा परिणाम अजमाविण्याच्या हेतूने घेण्यात आलेली असून त्याची सविस्तर चर्चा प्रकरण -३ मध्ये करण्यात आली आहे. या अनुषंगाने करावयाच्या शिफारशीवजा सूचनांना ऊहापोह खाली केलेला आहे.
- २ शासन निर्णयातील पहिली महत्वाची बाब म्हणजे "आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांची पुनर्रचना करणे" ही होय. या निर्णयाची अंमलबजावणी तातडीने करण्यात आली. आदिवासी सेवा सहकारी संस्था ह्या "आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्था" म्हणून ओळखल्या जावू लागल्या. पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांच्या कार्यक्षेत्रात जवळील व कमी गावांचा समावेश करण्यात येवून एका आदिवासी सहकारी संस्थेमागे जास्तीत जास्त ५००० इतकी आदिवासी लोकसंख्या सिमित ठेवण्यात आली. संस्थांच्या पुनर्रचनेचा शासनाचा निर्णय खरोखरच चांगला आल्याचे निदर्शनास आले. पुनर्रचनेमुळे "फायदा" झाला असे ७१ टक्के लाभधारकांनी सांगितल्याचे आढळून आले. पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांच्या निमित्ताने सभासदांची कर्ज प्रकरणे लवकर निकालात निघाली. तसेच कर्ज प्रकरणे अथवा इतर सुविधांसाठी सभासदांना खूप दूरवरचे अंतर कापावे लागते आणि त्यामुळे त्याचा संपूर्ण दिवस वाया जात असे. पुनर्रचनेमुळे आता त्यांचे कामाचे दिवस वाया जात नाहीत. लाभधारकांच्या पहाणीमध्ये "शेती" हा व्यवसाय असलेली ७२ पैकी ६९ कुटुंबे आढळली. बैल व बैलगाडी, खते, बी-बीयाणे, विद्युत पंप व कर्ज ह्या त्यांच्या मागण्या आदिवासी सहकारी संस्थांना आदिवासी विकास महामंडळ व स्थानिक बँकांच्या मदतीने पूर्ण करता येणे शक्य आहे व त्यामुळे संस्थेची पत वाढून संस्था कार्यक्षम होण्यास मदत होईल. यवतमाळ जिल्हयातील पहाणीत असे आढले की, एकाही संस्थेने अशा प्रकारचे व्यवहार केलेले नाहीत

व या संस्थांचा कारभार पहाता त्या लाभधारकांच्या हया मागण्या पूर्ण करण्यास असमर्थ ठरत असल्याचे निदर्शनास आले. यामध्ये सभासदांकडेसुध्दा याचा दोष जात नाही. जर सभासद जागृत नसतील तर संस्थांच्या कारभारात एकसूत्रता रहात नाही, संस्थांचे कारभार मनमानी चालतात, संस्थांकडून इतर व्यवहार चालविले जात नाहीत व पर्यायाने संस्थांचे व त्यांच्या सभासदांचे नुकसान होऊन त्याची शासनास किंमत मोजावी लागते.

३ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांना स्वतःची अथवा भाड्याची इमारत नाही. क्षेत्रीय पहाणीसाठी निवडलेल्या पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थाकडे पुरेसा कर्मचारी वर्ग नाही. एक सचिव [व्यवस्थापक] आहे. त्यांच्याकडेच संस्थेचे दफ्तर असते. सचिव ती संस्था या पुरतेच संस्थेचे कार्य सिमित आहे असे आढळून आले. संस्थांचा कारभार चांगला चालविण्यासाठी शासनाने आर्थिक मदत द्यावी, तसेच सचिवांना शासनाने शासकीय नोकरांप्रमाणे पगार द्यावा त्यामुळे संस्था चांगल्याप्रकारे काम करील असे ब-याच सभासदांना वाटते. त्यांचे म्हणणे खरे ही आहे, परंतु त्याकरिता या सहकारी संस्थांनी त्यांची कार्यक्षमता शासनाच्या नजरेस आणून देणे आवश्यक आहे. आर्थिक उलाढाल दाखवून या आदिवासी सहकारी संस्था रोजगार निर्मितीमध्ये शासनास मदत करीत आहेत असे जेव्हा निदर्शनास येईल त्यावेळी त्यांना शासन मदत करेल. आतासुध्दा विविध कल्याणकारी निर्णयातून शासनाची सहकार्याचीच भावना दिसून येत आहे. आपला स्वतःचा व्यवसाय सांभाळणे, व्यवसायातील अडचणी सामुहिकरित्या दूर करणे, एकमेकांना मदत करणे, रोजगार निर्माण करणे, व्यवसाय वृद्धीगंत करणे, सामाजिक एकता व शांतता नांदेल याकडे लक्ष देण्याचे काम सभासद व संस्था या दोघांनी मिळून करणे आवश्यक आहे आणि त्यामुळे सहकार चळवळ बदनाम होणार नाही, त्याकरिता सभासद जागृत हवे असे वाटते.

४ यवतमाळ जिल्हयातील एकूण ९२ आदिवासी विविध कार्यकारी सहकारी संस्थांचे लेखा परिक्षण झालेले असून त्यांना "क" वर्ग प्राप्त झालेला आहे. यामध्ये पहाणीसाठी निवडलेल्या १६ आदिवासी संस्थांचाही समावेश आहे. या "क" वर्गावरून संस्थांचे आर्थिक व्यवहार साधारण स्वरूपाचे असल्याचे आढळून येत आहे.

५ आदिवासी सहकारी संस्थांवर आदिवासी विकास महामंडळाचे खास असे नियंत्रण नाही. एखाद्या एजन्सीचे नियंत्रण हवे असे सहनिबंधक, पांढरकवडा यांचे मत आहे. संस्था कार्यप्रणाली बाबत व्यवस्थापकांना मार्गदर्शन झालेले असेल तर त्याचा वापर झालेला नाही असे म्हणावे लागेल.

६ एकाधिकार खरेदीमध्ये कमिशन वाढवून देणे या शासनाच्या निर्णयाबाबत क्षेत्रीय पहाणी मध्ये

१६ पैकी फक्त ४ संस्थांकडेच अशी एकाधिकार खरेदी केंद्रे आढळून आलेली आहेत. त्यामध्ये त्यांना कमिशन वाढवून मिळालेले नाही. याबाबतचा स्वतंत्र शासन निर्णय अद्यापि निर्गमित झालेला नाही. आदिवासी विकास महामंडळाचा एकाधिकार खरेदीचा उपक्रम खरोखरच स्तुत्यप्रिय आहे. आदिवासींची पिळवणूक या उपक्रमामुळे थांबली गेली कारण बडे व्यापारी /व्यावसायिक आणि सावकार आदिवासींकडून चांगला माल कमी किंमतीत खरेदी करत व हलक्या प्रतीचा माल जास्त किंमत लावून विकत असत. आदिवासी विकास महामंडळाच्या या उपक्रमामुळे आदिवासींना संरक्षण मिळते. महामंडळाच्या वार्षिक अहवालातील आकडेवारी पाहिली असता या उपक्रमास चांगला प्रतिसाद मिळत असल्याचे दिसून येत आहे. सभासदांकडील माल खरेदी करणे, त्यांची साठवणूक करणे व त्यानंतर त्या मालाची विक्री करणे यावर जे कमिशन मिळते ते पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांच्या मालकीचे असते. त्यामुळे संस्थांना आपला खर्च भागविण्यास मदत होते. यवतमाळ जिल्हयात पहाणीसाठी निवडलेल्या १६ संस्थांपैकी ४ संस्थांकडे अशी केंद्रे असून उर्वरित १२ पैकी ६ संस्थांनी अशी एकाधिकार खरेदी केंद्रे चालविण्यास मिळणेबाबत मागणी केलेली आहे. पहाणीतील लाभधारक सभासदांचीसुध्दा अशीच मागणी आहे. याबाबतची निवड आदिवासी विकास महामंडळाच्या लक्षात आणून देणेकरिता पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांना आपल्या कार्यक्षमतेची आणि मालाच्या खरेदी-विक्री व्यवहाराच्या उलाढालीची चुणूक महामंडळास दाखवून द्यावी लागेल. पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांनी हा उपक्रम चालविण्याबाबत निर्धार केल्यास आणि व्यवस्थापक व लाभधारक सभासद यांनी याबाबत गांभिर्याने विचार केल्यास असा उपक्रम ते राबवू शकतील असे वाटते. ह्या उपक्रमामुळे आदिवासी सहकारी संस्थांना तोटे येण्याची शक्यता आहे हे गृहीत धरून शासनाने "कमिशन" वाढविण्याबाबत सहमती दर्शविली आहे. गरजू आदिवासी सहकारी संस्थांनीसुध्दा कमिशन वाढीबाबत शासनाकडे पाठपुरावा करावा असे वाटते.

७ "रास्त भाव धान्य दुकान" या उपक्रमात कमिशन वाढविणेबाबत शासनाचे निर्णय घेतला आहे. यवतमाळ जिल्हयातील पहाणीसाठी निवडलेल्या १६ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांकडे "रास्त भाव धान्य दुकाने" आढळलेली नाहीत. या १६ आदिवासी सहकारी संस्थांपैकी ९ संस्थांनी अशा दुकानांची मागणी केलेली आहे. संस्थांच्या हालखतीचा कारभार पहाता त्यांना हा उपक्रम मंजूर होईल याची शास्वती वाटत नाही. शासनाने कमिशन वाढवून देणेबाबत निर्णय घेतला असला तरी अर्थसंकल्पात अशा प्रकारची तरतूद केल्याचे आढळून आलेले नाही.

८. अन्नधान्य, कापड व ग्राहकोपयोगी वस्तूंचे वितरण हा उपक्रमसुध्दा सभासदांच्या आहे असेही गरजा भागविणारा आहे. हया उपक्रमांमुळे पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांची आ- परिस्थिती सुधारू शकेल व त्यामुळे रोजगार निर्मिती होईल. या उपक्रमामध्ये कायम नफाच होईल याची शक्यता नाही तर तोटाच होण्याची शक्यता धरून शासनाने आदिवासी सहकारी संस्थांच्या नुकसान भरपाईकरिता त्यांना अनुदान देण्याचा निर्णय घेतला आणि त्याप्रमाणे अर्थसंकल्पात आर्थिक तरदूद करण्यात आली. त्यापैकी काही रक्कम खर्चीही पडल्याचे दिसून आले. यवतमाळ जिल्हयात पहाणीसाठी निवडलेल्या १६ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांकडून असे उपक्रम [व्यवहार] चालविलेले जात नाहीत. परंतु असे उपक्रम चालविण्यासाठी मागणी ९ संस्थांनी केली आहे. हे उपक्रमआदिवासी सहकारी संस्था स्वबळावर करू शकल्या असत्या परंतु पाहाणीच्या वेळेचे याबाबत ऐकीव अनुभव चांगले नसल्याचे निदर्शनास आले आहेत. पुनर्रचनेपूर्वी काही आदिवासी सेवा सहकारी संस्थांकडून असे उपक्रम चालविले जात होते , परंतु पूर्वीच्या या व्यवहारात तोटा आल्यामुळे पुनर्रचित संस्थांनी असे व्यवहार ताब्यात घेतले नाही असे एक दोन संस्थांच्या बाबत आढळून आले आहे.

९. १६ पैकी १२ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्था हया पीक कर्जा व्यतिरिक्त काहीच व्यवहार करित नसल्याचे या पहाणीमध्ये आढळून आले. या पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांचे आर्थिक व्यवहार चांगले चालावेत, बिगर शेती सभासदांना इतर व्यवसायाच्या मदतीने कसा रोजगार उपलब्ध हा विचार नजरेसमोर ठेवून महाराष्ट्र शासनाने दुग्ध व्यवसाय, मत्स्य व्यवसाय व मजूर कंत्राटी कामे आदिवासी सहकारी संस्थांनाच मिळतील असा निर्णय घेतला, व संबधितांना त्याच्या अंमलबजावणीची कार्यवाही करणेसाठी सूचना दिल्या. इतर बिगर आदिवासी संस्थांची त्या क्षेत्रात नोंदणी करू नये व त्या त्या व्यवसायातीलच आदिवासी सहकारी संस्था ही एक संस्था आहे असे समजून तसे व्यवहार त्यांनाच हाताळण्यास द्यावेत हा शासन निर्णय आदिवासींचे कल्याण हितार्थ निर्गमित केला असून त्यामागची शासनाची सकारात्मक भूमिकाही स्पष्ट होत आहे. अशा चांगल्या निर्णयाचा लाभ घेण्याबाबत मात्र यवतमाळ जिल्हयातील संस्था अपयशी ठरल्या. एकाही संस्थेकडून असे उपक्रम चालविल्याचे आढळून आले नाही. मत्स्य व्यवसाय या उपक्रमासाठी महाराष्ट्र शासन व्यवस्थापकीय अनुदानही देते. या पुनर्रचित संस्थांनी याचा लाभ उठविला नाही.

१०. पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांना सवस्त धान्य दुकान, खरेदी विक्री व्यवहार, कापड दुकान, गृहोपयोगी वस्तूंचे वितरण व मत्स्य व्यवसाय, दुग्ध व्यवसाय आणि मजूर कंत्राटी कामे

१६. पौदी व्यवहार सांभाळण्यासाठी किंवा उपक्रम चालविण्यासाठी अतिरिक्त कर्मचा-यांची आवश्यकता आहे. हे उपक्रम चालविताना तोटा येण्याची शक्यता असते. संस्था आर्थिक तोटयामुळे डबघाईस जावून नये आणि पर्यायाने सभासदांचे आर्थिक नुकसान होऊ नये म्हणून अशा संस्थांचा तोटा लक्षात घेवून त्यांना "व्यवस्थापकीय अनुदान" देण्याचा निर्णय शासनाने घेतला, आणि त्यानुसार अर्थसंकल्पात तरतूद केली यामध्ये संस्था टिकविणे आणि आदिवासी सभासदांचे नुकसान टाळणे पर्यायाने आदिवासींना संरक्षण देणे हा यामागील शासनाचा हेतू स्पष्ट होतो. शासनाचा हा सकारात्मक निर्णय वाखाणण्याजोगा आहे. ब-याच संस्थांना हा निर्णय लाभदायी ठरेल यात शंका नाही. या व्यवस्थापकीय अनुदानाचा योग्य वापर केल्यास आदिवासी सहकारी संस्था आपला कारभार चांगल्या प्रकारे चालवू शकतील. यवतमाळ जिल्हयातील पहाणीसाठी निवडलेल्या पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांना पुनर्रचनेनंतर "व्यवस्थापकीय अनुदान" मिळाल्याचे आढळून आले. परंतु या संस्थांकडून काहीही व्यवहार चालविले जात नसल्याने शासनाचा हेतू साध्य झालेला नाही. येथून पुढेही या संस्थांनी एखादा जरी व्यवहार हाताळला तरी शासनाच्या निर्णयाचे सार्थक झाल्याचे दिसेल व त्यामुळे भूमीहीन सभासदांना रोजगार उपलब्ध होईल.

११. वरील शासन निर्णयांव्यतिरिक्त क्षेत्रीय पहाणीत आढळलेल्या पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांच्या कार्यपध्दती बाबतच्या अन्य बाबींवर नजर टाकल्यास यवतमाळ जिल्हयातील आदिवासी सहकारी संस्थांची स्थिती निदर्शनास येईल. या पहाणीसाठी निवडलेल्या पुनर्रचित सहकारी संस्थांमध्ये ५१ टक्के आदिवासी लाभार्थी असल्यास आढळले. पुनर्रचनेनंतर सभासदांच्या संख्येत वाढ झाल्याचे आढळले. सभासदांची वाढती संख्या पहाता आदिवासी सहकारी संस्थांची सभासदांना गरज असल्याचे निदर्शनास आले. या पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्था अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना, माडा व मिनी माडा क्षेत्रात आल्याने त्यांना "खावटी कर्ज" उपलब्ध होत नाही. परंतु ते त्यांना मिळावेत अशी लाभधारक सभासदांची मागणी आहे. पुनर्रचित संस्था सभासद कुटुंबांचे एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ६४ टक्के आहे. सभासदांचा शेती हा मुख्य व्यवसाय असून त्यातील ५७ कुटुंबे जिरायती शेती करतात. मुख्य व्यवसाय शेती असल्याने शेती अवजारे, खते, बी-बीयाणे, विद्युत पंप, मध्यम व दिर्घ कर्जे यांची मागणी लाभधारकांकडून होणे साहजिकच आहे. अल्प मुदतीची कर्जे सर्व शेतकरी लाभधारकांनी जिल्हा सहकारी बँकाकडून / राष्ट्रीयकृत बँकाकडून घेतल्याचे आढळून आले. पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांचा ढाचा योग्य आहे. पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांचे आर्थिक व्यवहार चांगले चालण्यासाठी संस्थांनी इतर उद्योगधंदे / व्यवहार चालविणे

- आवश्यक आहे आणि या आदिवासी सहकारी संस्थावर नियंत्रणही आवश्यक आहे असेही त्यांनी सुचविले आहे.
- १२ थोडक्यात "शेती" हा मुख्य व्यवसाय आहे, सिंचन सुविधा आहे. शासनाच्या अनेक योजना कार्यान्वित आहेत. असे असूनसुद्धा यवतमाळ जिल्हयातील या पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्था इतर कोणताही व्यवहार करित नसल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आहेत. त्यांचा कारभार एकखांबी तंबूसारखा आहे. सभासदांमध्ये सहकारी संस्थांविषयी जागृततेचा अभाव आहे. आदिवासी सहकारी संस्थांचे आर्थिक नुकसान टाळण्यासाठी शासनाने थकबाकीदारांना व्याज माफ करणे, व्यवस्थापकीय यानुदान देणे, इतर व्यवहारात आर्थिक सोयी सवलती दिलेल्या आहेत याचा या संस्थांनी फायदा करून घेतलेला नाही. आदिवासी विकास महामंडळाने जादा लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे. त्यांनी त्यांच्या अडचणी समजून घेणे आवश्यक आहे. पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांना सभासदांच्या हितासाठी चांगले निर्णय घेण्यास व त्यादृष्टीने त्यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.
- १३ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांच्या मजबूतीकरण व आर्थिक बळकटीकरणासाठी खालील सुचनांचा संबंधितांनी विचार करणे गरजेचे ठरेल असे वाटते.
- १४ सहकार क्षेत्रात अनेक तज्ञ, जाणकार व प्रशिक्षित कार्यकर्ते आणि पदाधिकारी आहेत. त्यांच्या अनुभवाचा फायदा पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापकांना / कर्मचा-यांना करून देणे गरजेचे वाटते. संस्थांचे व्यवस्थापन, आदिवासींच्या मालाचे खरेदी-विक्रीचे व्यवहार, माल साठवणूक, इतर उद्योग धंद्यांची माहिती व प्रशिक्षण, कर्ज प्रकरणे हाताळण्याची कला, कर्ज वसुलीच्या पध्दती, महामंडळामार्फत राबविण्यात येणा-या शास्कीय योजनांची माहिती, आदिवासींना असलेल्या शासकीय सवलती इत्यादी माहितीचा त्यामध्ये समावेश असावा असे वाटते. प्रशिक्षणासाठी "आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेचे" मार्गदर्शन घेता येणे शक्य आहे.
- १५ आदिवासी भागामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण वाढत चालले आहे. संस्था व्यवस्थापक किंवा सचिव सुशिक्षित पदवीधर असेल तर त्याच्या शिक्षणाचा फायदा संस्थेला होईल. त्याकरीता संस्था व्यवस्थापक किंवा सचिव पदी सुशिक्षित उमेदवाराची नियुक्ती करावी. असा उमेदवार शक्यतो स्थानिक असावा आणि त्यास नोकरीची हमी असावी.
- १६ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थांवर सध्या महामंडळाचे नियंत्रण आहे. परंतु आदिवासी विकास महामंडळाकडील विशाल कार्यभाराचा विचार करता त्यांना ते शक्य होत नाही असे दिसते व त्याकरीता वेगळ्या उपाय योजनेची आवश्यकता आहे. महाराष्ट्रामध्ये दूग्ध

व्यवसायाच्या विविध सहकारी संस्थांचा "संघ" तयार करण्यात आलेला आहे. हा "संघ" तालुका/जिल्हा पातळीवर कार्यरत आहे. त्याच धर्तीवर आदिवासी सहकारी संस्थांचा तालुका/आदिवासी प्रकल्पनिहाय / जिल्हा अथवा प्रादेशिक स्तरावर "संघ" {फेडरेशन} तयार करून या संघाद्वारे नियंत्रण ठेवणे शक्य आहे.

- १७ एखाद्या जिल्ह्यात / तालुक्यामध्ये आदिवासी सहकारी संख्या कमी असेल तर आदिवासी जंगल कामगार संस्था, आदिवासी दुग्ध संस्था किंवा इतर व्यवहार करणा-या आदिवासी सहकारी संस्था यांचाही या संघामध्ये समावेश करता येईल. त्यामुळे संघाची रचना बळकट होऊन त्या त्या विविध संस्थांच्या कामकाजाचा अनुभव आदिवासी सहकारी संस्थांना अथवा एकमेकांना होईल. खरेदी विक्री व्यवहार, कर्ज प्रकरणे, पणन विषयक माहिती, व्यवस्थापन, इतर पूरक उद्योग धंद्यांचे मार्गदर्शन इत्यादी बाबींबाबत "संघ" या संस्थांना मार्गदर्शन करू शकेल. आदिवासी सहकारी संस्थांचे आर्थिक हित संघाकडून सांभाळले जाईल.
- १८ आदिवासीकरीता आदिवासी विकास महामंडळामार्फत राबविली जाणारी एकाधिकार खरेदी योजना खरोखरच लाभदायक आहे. "खरेदी केंद्र" विस्ताराबाबत महामंडळाने आवश्यक तो विचार करून जेथे खरेदी केंद्र चांगल्या प्रकारे चालविले जाणार आहेत त्यांना उपलब्ध करून द्यावीत. आदिवासी सहकारी संस्थांना या व्यवहाराच्या मोबदल्यात कमिशन वाढवून देण्याबाबत शासनाने तत्काळ कार्यवाही करावी असे वाटते तसेच रोज व त्वरीत मोबदला लाभधारक सभासदांना मिळेल याकडे महामंडळाने लक्ष पुरवावे. हे केंद्र चालविताना का तोटा येतो याची कारणे शोधून ती दूर करण्याविषयी महामंडळाने लक्ष पुरविणे आवश्यक आहे.
- १९ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्थानी आदिवासी विकास महामंडळ अथवा स्थानिक बँकांच्या मदतीने आपल्या सभासदांना शेती विषयक अवजारे, खते, बी-बीयाणे, बैलजोडी, बैलगाडी, विद्युत पंप व इतर उद्योगांसाठी भांडवल पुरविणे आवश्यक आहे. "कमिशन एजंट" ची भूमिका पार पाडण्याचे काम आदिवासी सहकारी संस्थांनी करून त्याचा फायदा आदिवासी सभासदांना करून देणे आवश्यक आहे. परंतु त्यांनी आदिवासी सभासदांना दलालाप्रमाणे नडवू नये.
- २० "कर्ज वसुली" हा विषय महामंडळ, सहकारी आणि राष्ट्रीय बँका इत्यादींना सतत डोकेदुखीचा ठरलेला आहे. या सरकारी यंत्रणांनी कर्जवसुलीबाबत आदिवासी सहकारी संस्थांचा वापर करून घेणे आवश्यक आहे. त्यातील काही भाग अथवा विशिष्ट टक्केवारी कर्ज वसुलीच्या मोबदल्यात या आदिवासी सहकारी संस्थांना दिल्यास कर्ज वसुलीच्या प्रमाणात सुधारणा

होण्याची शक्यता आहे व त्यामुळे आदिवासी सहकारी संस्थांच्या आर्थिक उलाढालीत वाढही होईल.

- २१ आदिवासी सहकारी संस्थांना इतर व्यवहार हाताळण्यासाठी अतिरिक्त कर्मचा-यांची आवश्यकता आणि असे व्यवहार करताना संस्थांना येणा-या तोट्याची शक्यता गृहीत धरून महाराष्ट्र शासनाने व्यवस्थापकीय अनुदान दिलेले आहे. ब-याच संस्था असे व्यवहार करीत नाही परंतु त्यांनाही व्यवस्थापकीय अनुदान मिळाले आहे. अशा संस्थांनी या व्यवस्थापकीय अनुदानाचा वापर करून आपल्या भूमिहीन सभासदांना रोजगार मिळवून द्यावा असे वाटते.
- २२ पुनर्रचित आदिवासी सहकारी संस्था अधिक कार्यक्षम करण्यासाठी मूलतः त्या त्या संस्थांचे सभासद जागृत असणे आवश्यक आहे. त्याकरिता सभासदांमध्ये जागृती निर्माण होऊन संस्थांचे कामकाज बाबत सभासद संवेदनशील राहिल अशा उपाययोजनेची अथवा मोहिमेची शक्यता आदिवासी विकास महामंडळाने पहाने आवश्यक आहे असे वाटते.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित ,नाशिक यांचे सन १९८८-८९, १९९१-९२ व १९९२-९३ चे वार्षिक अहवाल.
२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा-यवतमाळ सन १९९२-९३
३. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेची सांख्यिकी मालिका क्र. ३६ [सन १९९१ जनगणना आकडेवारी]
४. मा. पिचड समितीचा आदिवासी सेवा सहकारी संस्था पुनर्रचना शिफारशीचा अहवाल [१९८४-८५]

2001-2002
SCHEMES FOR INCOME GENERATION
AND
DISTRIBUTION OF AGRICULTURAL INPUTS

FINDINGS

Income generation schemes

- None of the surveyed beneficiaries were below the poverty line. The Project Officer, ITDP, Ghodegaon, seems not to have given much priority to the poor.
- 45% of the surveyed beneficiaries did not use the money for the purpose for which it was granted for income generation and did not create any assets from the assistance.
- 15% of the beneficiaries belonged to families where more than one member had been assisted. This is an indication of benefits being monopolized by influential families.
- The facts stated above show that the monitoring of the end use of funds by the implementing agency is poor, both, in terms of fund utilization and equity in fund distribution.
- 70% of the beneficiaries already had shops or family members in employment and should not have been given assistance. The ATC (Additional Tribal Commissioner) had sanctioned a list of 175 beneficiaries of which only 62 were retained by the PO (Project Officer) who changed 113 names at his level. Even if this major change was made because the selected beneficiaries were not able to meet their 50% share of the assistance, as claimed by the PO, no care was taken to ensure that other poorer families were assisted. A sample of 10 new families added by the PO was examined which showed that 70% of these beneficiaries either owned other shops or had a husband or son in employment and should not have been given assistance in preference to poorer families below the poverty line without adequate means of livelihood. (One beneficiary had an audio-cassette shop).
- The mini flour mills sanctioned under the scheme were being used by the family for domestic requirements but not commercially. The scheme objective of income generation was therefore not fulfilled.

Findings

Scheme for distribution of agricultural inputs :-

Bribe taking is rampant. The table below gives some details. The actual bribes and commissions are bound to be much more as not everyone would openly state that a bribe was paid for fear of retaliation from the system. Secondly, in the absence of the male head of the house, the questions were answered by the wife or children who would hesitate to speak of bribes being given. It is also unlikely that bribe would be taken from some farmers and not others.

Component	Total subsidy given to surveyed families (Rs.)		Total bribe paid by surveyed families/ amount misappropriated		Percentage of bribe	Remarks
	Amount	Persons	Amount	Persons		
<i>New well</i>	3,25,511.00	13	17,500.00	7	5.38	Bribe
Land Development	1,05,506.00	15	4,050.00	4	3.84	Bribe
Bullock pair	63,000.00	14	2,300.00	5	3.65	Bribe
Land Development work not done	42,639.00	6	42,639.00	6	100.00	Total amount misappropriated
Total	5,36,656.00	48	66,489	22	12.38	

- 13 farmers received assistance for new wells. However this brought no irrigation because 11 farmers stated that they had no pumps. Two wells were dry for which no survey had been done by the Ground Water Survey and Development Agency prior to well construction.
- There is no significant increase in the food availability at the household level. (Please see the table.)

RECOMMENDATIONS

- The process of beneficiary selection should be made transparent.
- The schemes should be explained to farmers by active NGOs.
- Application forms for subsidy should be accessible at the village level. They should not only be available in the Gram Panchayat office but also with some families below the poverty line.

- Eligibility criteria should be explained to villagers and should clearly state that preference would be given to poorer households.
- The list of beneficiaries selected to be recommended to the Additional Tribal Commissioner should be publicized in each village. The same should be done for the finally approved list and any changes made by the Project Officer.
- A plan should be prepared for the village regarding the items/activities for which loan/subsidy could be given to ensure that the activities financed have a market in the village, that not too many grocery shops, for example, are financed in the village, that flour milling units are sanctioned in proportion to the rice production in the village and keeping in mind the existing units etc. The village plan should be prepared in consultation with the village community. This work could be done through an NGO.
- Monitoring and evaluation systems need to be established by the Commissioner, Tribal Development, Nasik, who is in charge of coordination and monitoring of the schemes.
- This institute sent teams to the office of the Commissioner, Tribal Development, to inspect and evaluate the monitoring systems but the Commissioner refused to allow the inspection. Government has been informed.
- Pump sets should be provided for new wells. If this is not possible, the beneficiary should be informed that he would not be receiving a pump and the assistance for well construction should only be given if he agrees to draw water using animal power.
- The subsidy for a bullock pair is Rs. 4,500. This should be increased to Rs.10,000 as the price of a pair of animals is between Rs. 15,000 to Rs. 20,000.

2002-03

**TEST CHECKING WELL CONSTRUCTION,
DISTRIBUTION OF ROOFING TILES AND IMPLEMENTS,
AFFORESTATION, AND ANIMAL IMMUNISATION**

Well construction -	80% incomplete 60% under utilization
Distribution of roofing tiles -	47 % corruption
Distribution of implements	Partially successful
Afforestation	Successful
Animal immunisation	Successful

INTRODUCTION

The Indian system of audit relies heavily on documents like vouchers. Similarly, monitoring of schemes and projects is mainly done in terms of meeting targets of expenditure. Consequently, there is not much awareness or control in respect of funds and physical achievements on the ground.

This is a small report regarding the sampling of a few beneficiaries from the following schemes:

1. Construction of wells.
2. Distribution of roofing tiles.
3. Immunization of livestock.
4. Distribution of agricultural implements.
5. Subsidy for afforestation.

These short studies are quick and easy to conduct and give an insight into the functioning of the schemes. Corruption was discovered in the scheme for providing roofing tiles and wastage of resources was found in the well construction programme. These matters would have to be looked into in greater detail. The object of this study is just to highlight the issues and demonstrate the need for conducting small and focused studies.

Regarding the corruption and mismanagement, more information will be available from other reports we have prepared in 2002 dealing with financial assistance to pregnant women (Report No.3), corruption in watershed development works (Report No.6), and broken dams (Report No.8). Three reports on malnutrition and one on the resettlement of project displaced families also indicate mismanaged schemes and

absence of accountability for schemes not implemented in spite of funds available, like the Employment Guarantee Scheme (E.G.S.).

Against this background it was considered necessary for this Institute to inspect the office of the Commissioner, Tribal Development, Nashik, as this was the controlling and co-ordinating agency for schemes and programmes covering the tribal population in the State. It is essential to analyse, strengthen and improve the monitoring and evaluation of systems set up in the office of the Tribal Commissioner, Nashik. For this purpose and for checking the accounting procedure two inspection teams were sent from this Institute to the office of the Tribal Commissioner, Nashik. But on both the occasions the teams were refused permission to proceed with the inspection.

This action demonstrates the lack of transparency in the system, the resistance to evaluation by an independent authority and the consequent lack of awareness of what is happening at the grass root level.

This Institute has also been finding it difficult to obtain documents from implementing agencies. The musters showing the employment of labour on watershed development works were not provided either by the Agriculture Department nor by the N.G.O. (Non-Governmental Organization) in spite of repeated requests and the Institute ultimately had to produce the report without being able to check the musters. The report was produced on the basis of the recorded statements of the beneficiaries and other villagers who confirmed that the work was done mechanically by tractor. It thus became obvious that the large amounts claimed by the NGO for labour payment were false.

It was therefore recommended in that report that this Institute should be armed with the authority to obtain records from all implementing agencies and all NGOs that receive Government grants for executing works. However, it is doubtful if any action will be taken on this recommendation because it disagrees with the culture and norms developed within the administration. Secondly, other recommendations given previously in other reports many months ago have produced no result nor have they ever been discussed with this Institute. When there is no transparency no one knows either about the mismanagement nor about the corrective steps recommended. It is mainly for this reason that copies of reports of this Institute in the year 2002 have been widely circulated to NGOs, Ministers, officials etc. in the State Government and in the Central ministries so that not only policy makers but those who can influence policy making and play a role of advocacy, are exposed to the virus in the system.

This Institute went a step further and conducted an experiment /demonstration in participatory governance and the methodology for achieving transparency and accountability. The public issues for this experiment pertained to corruption in urban government (Pune Municipal Corporation) and land management (corruption of revenue officials). Though the first issue did not directly pertain to the tribal population it was felt that concrete issues should be taken up for the experiment to be

successful. Secondly, it was obvious that the enforcement of transparency and accountability in any area, department or scheme would have an affect on and create a strong deterrent against corruption for other departments, including the numerous departments implementing schemes for the tribal population (the departments of Health, Agriculture, Animal Husbandry, Irrigation etc.). In the experiment people were invited to seek information from the Government, meet together and analyse and determine the options available for achieving better governance. However, the process is slow.

Unless public funds are better managed and misappropriation is punished, the situation will continue to worsen. Those who benefit from the spoils system would not alter the status quo. And those who are honest are too frightened. The prevalence and scale of corruption is proof enough for this observation.

Control of Foot and Mouth disease

The survey of 15 households with 70 sick animals revealed that the scheme for controlling this disease through animals was successful. The sick animals were immunized by the Veterinary Officer by visiting the village which is situated in a hilly area about 9 kms. from the veterinary dispensary. The scheme is implemented on a 100% subsidy basis. It is an important scheme because livestock is an important asset in tribal areas. The details of the animals immunized are given below :-

Statement showing the number of animals immunized

Sr. No.	Name of beneficiaries	Number of animals				
		Cows	Buffaloes	Bullocks	Others	Total
1.	Baliram Bhimaji Gabhale	1	1	5	6	13
2.	Khandu Maruti Gabhale	2	1	3	-	6
3.	Parmeshwar Arjun Karale	-	3	2	2	7
4.	Ganpat Rambhau Bambale	-	1	-	2	3
5.	Raoji Maruti Lohakare	1	-	2	-	3
6.	Smt. Jijabai Dulaji Karwande	-	4	2	-	6
7.	Waman Somaji Gabhale	-	-	1	4	5
8.	Namdeo Soma Gabhale	-	2	2	-	4
9.	Suresh Balu Gabhale	-	2	2	-	4
10.	Bhima Shankar Gabhale	1	-	2	-	3
11.	Tulshiram Soma Gabhale	-	1	2	1	4
12.	Chima Bawarja Bamble	2	2	-	-	4
13.	Maruti Chima Vare	1	2	-	-	3
14.	Govind Darku Bhawari	-	-	2	-	2

15.	Dhondibhao Gangaram Bhawari	-	-	2	-	2
	Total	8	19	27	16	70

The statement below indicates the land holding status of the beneficiaries surveyed:-

Status of land holding

Sr.No.	Land holding (ha)	No.of beneficiaries	Percentage
(1)	(2)	(3)	(4)
1.	0 to 1 Hect	4	27%
2.	1 to 2 Hect	5	33%
3.	2 to 3 hect	5	33%
4.	4 and above	1	7%
	Total	15	100%

Supply of improved agricultural implements and plant protection appliances to tribal farmers during 2000-2001 by Panchayat Samiti, Ambegaon, District Pune.

Recommendations

1. There should be greater focus on poorer farmers, especially those below the poverty line.
2. Puddling implements have not been used as they were too small.
3. In future, implements should be provided after demonstration and testing so that they meet local requirements.
4. Hence 57,000/- Rupees out 3.53 lakhs (16%) was wasteful expenditure.
5. These puddling implements should be taken back and redistributed in some other area, if possible where soil depth is shallow.

Construction of Open wells under the SGSY

("Swaranajayanti Gram Swarojgar Yojana")

Recommendations

1. This scheme is for farmers below the poverty line and the cost of constructing wells can be more than Rs.80,000/-, especially in hilly areas where the cost of transportation of cement and sand is higher. It is therefore unreasonable to expect the BPL households to create and invest resources for completing the wells. This is one reason why numerous wells are incomplete and the subsidy given by the government so far for the incomplete wells has produced no returns. Locking up public funds for 10 years without returns because of an unrealistic ceiling has resulted in wastage of money. It is therefore recommended that the ceiling should be flexible and should

2
70

depend upon the valuation of the work done by the beneficiary household. The ceiling could be placed at Rs. 1 lakh but this would not mean that every household would receive a subsidy of Rs.1 lakh. The subsidy would depend upon the measurement of the work done.

2. The scheme for supply of electric motors / oil engines should be coordinated with the well construction scheme.

Tree plantation on degraded forest land

Recommendations -

1. To dig a trench 12 ft. long, 2 ft. wide and 1 ft. deep, the wage rate is Rs. 3/-. In one day, five or six such trenches can be dug. This would provide a daily wage of Rs.15 to Rs.18. In order to pay an adequate wage for one day's work it is proposed that the rate for this trench should be increased to at least Rs. 6/-.
2. The tree species to be planted should be decided in consultation with the village community. The species should be useful to the village and local knowledge regarding trees should be utilised in determining the species to be planted.
3. Regarding fruit bearing species local arrangements should be made regarding harvesting, sharing and marketing of the produce in the future.
4. The village community should ultimately to be entrusted with the maintenance of plants. Greater participation in planning and implementation should be achieved.
5. From the future income from the plantation a maintenance fund of 30% could be created.
6. The concept of giving planted area on lease to groups of poor farmers should be considered seriously. Please see this recommendation in the first two reports on malnutrition and resettlement.

Replacement of thatched roofs by Mangalore tiles

Recommendations

1. The Ex-Sarpanch, who had taken the bribe should be prosecuted.
2. Government functionaries involved in misappropriation should be prosecuted.
3. Material should always be distributed to beneficiaries on fixed dates and in the presence of the village community to reduce the possibility of misappropriation.

age

4. The number of tiles should be increased to 1500 in order to accommodate livestock as well. Beneficiaries stated that forest officials demand bribes if beneficiaries bring material for thatched roofs from the forest for animal enclosures. Thatched roofs have to be changed every year.
5. All beneficiaries, barring the two that were not given material because they did not pay the bribe, spent money up to Rs.400/- for transporting the tiles from the Panchayat Samiti Office, Ghodegaon, to the village. The truck for transportation was arranged by the Sarpanch. The distance is about 40 kms. For persons below the poverty line the cost of transportation should be subsidized. In this particular case not only was the transportation not subsidized but the village head (Sarpanch) was able to enter the transaction pertaining to transportation which should be avoided. The less middle men, agents and brokers in poverty eradication schemes, the better.
6. Physical audit and test checking should be introduced.
7. The source of information regarding the scheme seems to have been only the Sarpanch. Awareness campaigns should be entrusted to NGO's.
8. Application forms should be easily accessible. Some could be kept with BPL families.
9. The process of beneficiary selection should be transparent. The list of beneficiaries sent by the village Sarpanch to the Panchayat Samiti should be published in the village.

2002-03

**SCHEME FOR FINANCIAL ASSISTANCE TO
PREGNANT TRIBAL WOMEN (Matrutva Anudan Yojna)**

The scheme covers the five districts of Thane, Nasik, Amravati, Nandurbar and Gadchiroli in Maharashtra. The budget for all the five districts for 2000-01 was Rs.272 lakhs of which Rs.100 lakhs was finally allocated for Thane district. The survey covered 171 beneficiaries from 19 villages under 6 Primary Health Centers (PHCs) in the Jawhar, Mokhada and Palghar blocks of Thane district. Areas with a concentration of tribal population were selected for survey. There are 50 PHCs in Thane district of which 6 were selected for the survey. The scheme is implemented by the PHCs. Since 6 PHCs were covered it can be said that the picture of corruption was not an exceptional feature but a general occurrence. In the 19 villages covered no selection of beneficiaries was made and all beneficiaries present in the village were included in the survey. It was found that most of the beneficiaries were present. Perhaps if a more remote region like Gadchiroli had been selected, the story of corruption would have been worse.

The aim of the scheme is to provide some nutritional cover to pregnant women by granting Rs.800 to each beneficiary to reduce premature births and malnutrition deaths.

The objective of this survey is to expose, on a large scale, the corruption in this scheme so that sensitive persons/organizations will become empowered to hold the officials/authorities accountable and to influence policy to improve the implementation of this scheme and many others where corruption rules and the poor are bled to sustain the corruption. It would be unrealistic to believe that this corruption happens only in schemes meant for the tribal population. It is happening in other schemes as well.

RECOMMENDATIONS

1. The extent of corruption in terms of amount and area coverage is large. It is also not a secret shared between a contractor and a Government agency but is widely known amongst numerous beneficiaries and Government functionaries. Almost half the beneficiaries in Palghar were not paid the amount shown in the official records. 87% of the beneficiaries were not even given receipts in Palghar block. In fact the research team visited Palghar block because the villagers from other blocks informed the team that the misappropriation in Palghar block was very high. It is therefore

impossible to believe that local politicians are unaware of this open and widespread misappropriation. It would be reasonable to conclude that this type of theft cannot survive without the collusion of bureaucrats and politicians. At least local politicians should be held accountable such as the sarpanchs of the concerned villages and the elected Panchayat Samiti and Zilla Parishad members from that area. They should be immediately replaced wherever such corruption is detected.

1. Government functionaries directly involved in making the false payments should be suspended and prosecuted immediately.
2. Payments to beneficiaries should be made on dates previously announced in the village by beat of drum.
3. Payments should be made to beneficiaries in the presence of all the beneficiaries, the village teacher and other villagers. The women in Bhopali village in Palghar block suggested that payments should be made in the presence of the traditional village council.
4. The number of installments should be reduced.
5. An awareness campaign should be launched through local NGOs regarding the objectives and basic components of the scheme. The awareness creation programme should cover the entire family and not only the women.

RECOMMENDATIONS

The extent of corruption in terms of amount and the coverage is large. It is not a secret that a contract was awarded to a Government contractor who is widely known to be a corrupt contractor and Government contractor. Almost half the amount of the contract was not paid to the contractor. In fact the contractor was not even given a receipt for the amount. The fact that the contractor was not given a receipt for the amount is a clear indication that the contractor was not given a receipt for the amount. The fact that the contractor was not given a receipt for the amount is a clear indication that the contractor was not given a receipt for the amount.

2002-2003

MALNUTRITION DEATHS

Our evidence and arguments for believing that the deaths of tribal children are malnutrition related, are based upon the two surveys conducted in Nandurbar and Thane districts and are given below:

(1) NUTRITIONAL STATUS OF SURVIVING SIBLINGS OF DEAD CHILDREN

To establish the cause of death with some certainty is not always possible after the death has occurred, especially when the respondent (mother) is illiterate, when only symptoms can be described by her and when the health status of the child has not been monitored by a doctor prior to death. To resolve this constraint and to assess the extent to which malnutrition could have caused the deaths we took anthropometrical measurements of siblings below the age of 6 years from the families who had lost children. This was done in addition to questioning the mothers regarding the cause of death of their children.

The nutritional status of surviving siblings is important to estimate the nutritional status of the dead children. Since the economic and cultural environment is common, the nutritional status of siblings and deceased children is likely to be similar. Therefore if the siblings are malnourished it can be assumed that the dead children were likely to be the same.

First malnutrition report covering 143 families that lost 158 children (6.5.2002)

In the first malnutrition report published by this institute on 6.5.2002, the extent of malnutrition in 136 siblings (of deceased children in Nandurbar district) was 76.5%. Of these 40 % were suffering from severe malnourishment. These conclusions are derived from actual weight for age measurements taken by our staff during the survey. The grading of malnutrition is based upon weight for age measurements and the criteria adopted by the Indian Academy of Paediatrics.

Second malnutrition survey covering 25 families that lost 26 children (17.9.2002)

Of the 27 siblings of deceased children measured in Thane district, it was found that as many as 92% were malnourished. Of this, severe malnutrition was as high as 55%.

Conclusion:

On the basis of this evidence it is perfectly in order to say that most of the Nandurbar and Thane deaths were of malnourished children. Since malnutrition increases

vulnerability to disease, the diseases which killed the children were malnutrition related. This conclusion is also not in contradiction with the reports of the mothers of the deceased children which indicate the malnutrition related ailments and the number of deaths caused by unrelated factors like accidents, injuries, snakebites etc. To say that the deaths were not related to malnutrition is absurd.

(2) FALSE ARGUMENT THAT DEATHS WERE NOT CAUSED BY MALNUTRITION BECAUSE THE GOVT. FAIR PRICE SHOPS WERE WELL STOCKED WITH FOOD GRAINS

The survey shows that this argument of the Government is irrelevant and misleading. The impoverished tribals did not have the cash (purchasing power) to buy food grains from the Government shops. Almost 50% of the rice quota was not lifted for 6 months by the families that sustained deaths of children in Thane district.

The details of ration not lifted by 25 families (110 persons) from March to August, 2002, are given below:

Item	Actual ration received (kg.)	Ration quota expected to be lifted	Quantity not lifted (kg.)	Percentage not lifted
Rice	2022	3875	1853	48%
Sugar	120	330	210	64%
Wheat	10	125	115	92%
Kerosene	265 liters	1320	1055	80%

96% of the families stated that they did not lift the entire quota because they did not have the cash. 4% did not state the reason. That families were unable to buy food from earnings is further supported by their loan profile. 68% of the families had taken loan from the private money market for food.

Conclusion

Access to food was poor. The Government claim that food was adequate is false.

(3) CAUSE OF DEATH AS REVEALED BY THE GOVT. DOCTOR OF KHANEVALI PRIMARY HEALTH CENTRE DOES NOT RULE OUT MALNUTRITION -

In respect of the 26 deaths surveyed by this institute (second malnutrition report of 17.9.2002) the government doctor has stated in writing that 84% of the deaths were caused by cardio-respiratory failure. This information was based upon

questioning the mother after the death of the child and without any clinical/physical examination.

However this report is superficial as everybody dies of cardio-respiratory failure because the heart and lungs cease to function. Cardio-respiratory failure is a terminal event brought about by other factors such as infection/disease (sepsis, dehydration, electrolyte imbalance, pneumonia etc.). Cardio-respiratory failure does not mean that the death was not the result of malnutrition, which reduces immunity to infection. The associated causes of death should have been mentioned by the doctor as prescribed in the form regarding certification of the cause of death.

(The same doctor has given data regarding 39 deaths from the same Health Centre area from April, 2001, to March, 2002, in which only in 7% of deaths has the cause been stated as cardio-respiratory failure. In most other cases the disease has been mentioned. Suddenly in the 26 deaths from April, 2002, to August, 2002, the cause of cardio-respiratory failure has jumped from 7% to 84%. The 26 deaths had received media attention.)

Secondly, questioning the mothers/parents of the deceased children has certain limitations which must be recognized. First, the mothers are mostly illiterate. Second, the presence of infection in the children (caused by malnutrition) may remain concealed. This is so because when body resistance is very low we may not get the classical symptoms and picture indicating infection such as fever. Hence, as stated above, death through infection/disease caused by malnutrition cannot be ruled out.

Conclusion:

The presence of killer infection because of malnutrition related poor immunity cannot be ruled out as the cause of death. Therefore the Government doctor's report which is incomplete, proves nothing.

(4) MALNUTRITION STATUS OF ALL 26 DECEASED CHILDREN (SURVEYED BY US) NOT REVEALED BY THE GOVT. DOCTOR

Out of 26 children the nutritional status of only 7 children has been stated by the Govt. doctor. (It needs to be noted, as stated above, that malnutrition in the siblings was 92% as measured by us).

OTHER ASPECTS

• **No Employment Guarantee Scheme works -**
The members of the families that sustained deaths were not employed on Government EGS works during the last six months.

• **No assistance for pregnant tribal women as provided in the scheme -**

Pregnant women are meant to receive financial assistance during pregnancy for food supplementation. The corruption in this scheme has been reported by us, as stated above.

In respect of the 26 deaths in Thane, 96% of the mothers did not receive the assistance during the pregnancy of the deceased child. (Subsequently 44% were given the money after the death of the child and after the media had focused on the deaths. And 52% received no assistance at all.)

RECOMMENDATIONS

- Please see the recommendations in the report on resettlement of project displaced persons dated 27. 5. 2002.
 - Apply a 4 acre ceiling in the command areas of irrigation projects to generate land for tribals and other marginalized communities.
 - Distribute degraded forest land to groups of poor tribals for fodder production (not agriculture) as in the case of the Leasehold Forestry Project in Nepal, financed by the UN.
 - The Melghat pattern upgrades services (health etc.) but does not address the poverty issue. The recommendations given above, on the other hand, will have a macro impact on poverty.
-

2002-2003
STUDY OF ASHRAM SCHOOLS

TOTAL SCHOOLS SURVEYED 484
SCHOOLS RUN BY POLITICALLY CONTROLLED NGOs 270 56 %

TOTAL ANNUAL GRANT (SUBSIDY) PAID - RS. 38 Crores
GRANT TO POLITICALLY CONTROLLED NGOs - RS. 23 Crores 63 %

“We have to ensure that ashram shalas give the poor access to education and do not degenerate into business ventures managed by the local elite for attracting government funds”.

RECOMMENDATIONS

1) This Institute has been attempting to do some sample checking of student strength in some Ashram Shalas of Gadchiroli district since inflation of the number of students has been a common method of obtaining higher government assistance. During this exercise it was learnt that team members were frightened to do the checking because of the linkage between school management and political authority.

One team from this institute that visited nine schools in Gadchiroli district detected 86 bogus students entered in the school records. Some names of students were falsely maintained in the rolls for two years without the student attending the school. The names of these bogus students are attached as Annexure B1.

The stand of the department is that subsidy/grants are released on the basis of student strength found by inspectors of the department or project office and therefore bogus students would not affect the grant to be paid. However in reality the issue is more complicated and it is not possible to say whether or not the schools received grants for these bogus students. This is because of the faulty inspection procedure followed by the department which does not identify bogus students. And inspecting officers tend not visit each class to check the presence of bogus students but continue to rely on the school records. That would also explain why bogus names are still entered. Please see paragraph 2 below.

It is therefore very necessary to free these schools from political control in order to be able to inspect and monitor them properly and without fear. Unless the monitoring is effective the schools will not improve. It is also unwise to give

politicians or bureaucrats direct funding as it would facilitate abuse of power since organizations with politicians would receive the funds and the politicians would also be able to influence the department/agency which is entrusted with inspecting the use of these funds. It is therefore recommended that organizations with politicians could be given permission to start/run schools but should not be given subsidy.

2) Departmental officials checking the attendance in the schools do not record the result of the checking on the muster roll of each class but enter the total school attendance in the visit book. Hence it is not clear whether the inspecting officer has checked the attendance in each class in the presence of all the students in order to detect the bogus students or just recorded the figure given by the head master in order to show an inspection on paper. Therefore the result of checking should be recorded in the muster roll of each class. If this is done the subsequent inspection could be a tool for verification of the manner of inspection done earlier. For example, if the first inspection revealed no bogus names and the second one does it would mean the first inspection was not proper.

(3) Schools should be rotated amongst inspecting officers, especially in view of the observation made above.

(4) Officials of other departments should be allowed to inspect schools when on tour in the area. These need not be detail inspections of all classes. A sample inspection of even one class would suffice.

5) Other aspects like medical coverage, conditions of toilets, availability of items like soap, books etc. are not checked by inspecting officers. Out of five schools checked, two did not have toilets.

2002-03

**A REPORT ON THE CORRUPTION IN THE WATERSHED
DEVELOPMENT PROGRAMME WITH RECOMMENDATIONS**

"It is easier to steal from the poor precisely because they are poor. They neither see nor understand programme guidelines, false measurement books of work done, false receipts of payments made and all the evidence and papers that a rapacious bureaucracy fabricates to conceal the theft of public money and pass the simple test of the annual paper audit.

The absence of a physical audit in India makes it a blind audit. Why a physical audit has not been introduced all these years is simply because it is so inconvenient for the corrupt and the corrupt rule the system. The implementing department/agency does the physical verification of its own work. Does it require great intelligence to say that this is meant to protect corruption, not remove it?"

- **The extent of corruption is 61 % in terracing work.**
- **In four villages the expenditure under the scheme was Rs. 24 lakhs of which Rs. 15 lakhs is the estimated misappropriation.**
- **In one village 18 bunds out of 46 are "missing".**
- **Bogus wages paid amount to 62 %.**
- **Bogus payment for work not done ranges from 17 % to 39 %.**

Summary of findings and recommendations-

Watershed management and improvement is vital for sustainable dry land farming. The objective is to conserve soil and moisture by reducing surface run-off, increasing percolation and augmenting ground water resources. Works implemented under this programme consist of terracing, nala bunding (using earthen or cement bunds), small dams, tree planting, underground bandharas etc. These works have been done by the non-governmental organizations and by the Agricultural Department of the State Government. Corruption was found in both cases. The survey was conducted in four villages in which, both, the Government and the NGO had executed works.

Main findings

- **Misappropriation of three types was found.**
- (1) The first method was by doing the terracing work by tractors but falsely showing on record that the work was done by manual labour and claiming bogus expenditure from the government. Tractor costs are much lower. The

NGO was found to have done this on a large scale. The landowners on whose fields the work was done have themselves stated that labourers were not employed and the work was done through tractors. These statements have been recorded. The misappropriation was 61 %. (annexure-2 shows the comparative costs of terracing by manual and mechanical methods, based upon the rates declared by the Government. Using tractors is cheaper by more than 50%. The figure of 61% is based upon field enquiry and the statements of beneficiaries, as mentioned above.)

(2) The second method was by showing false expenditure on bunds not actually constructed. The Government Department of Agriculture was found to have done this. THE MISAPPROPRIATION WAS 17 % TO 39 %.

(3) The third method was to pay the labour less than the amount shown on the muster. The government had done this. The method used for calculating this misappropriation, in the absence of musters, has been indicated in the next section in the case studies. The actual costs have been estimated on the basis of the statements of the landowners/labourers which have been recorded. These costs have been compared with the statement of expenditure given by the government. THE MISAPPROPRIATION WAS 62 %.

- The NGO and the Government did not cooperate with the institute and did not provide copies of muster rolls for verification by the institute. If this record is provided massive corruption would be exposed. Since the muster rolls were not shown the information regarding the works sampled was obtained from the actual beneficiaries and others.

Work done by NGO

- In four villages in Nasik district (Bhimkhet, Jad, Mohalangi and Talwade Digar) where work was executed by an NGO, Navnirman, it was found that the extent of misappropriation was 61%. Out of Rs. 24,78,654 paid to the NGO for terracing the estimated misappropriation was over Rs. 15 lakhs. The NGO claimed excess expenditure by making it appear that the work was done through labourers whereas it was actually done mechanically through tractors which is much cheaper. (Please also see the next section on case studies and methodology for calculating misappropriation.)

- The money was stolen from the poor. Not using labour intensive methods of work execution also defeated one of the objectives of the scheme of generating employment for the poor.
- Two cement bunds constructed by the same NGO at Bhimkhet and Mohalangi at a cost of Rs. 3,48,535 were of poor quality and were leaking.
- The NGO, Navnirman, has refused to show the false musters prepared showing the names of labourers and payments made to them on the basis of which it claimed the money from the government. Three teams from the institute had asked for photocopies of musters. Details of work and expenditure were provided but the false documents were not shown.

Impact of work-

- The impact on crop production was significant for wheat, rice and pulses. The details are indicated below:

Type of crop	Increase in production after land improvement
1. Wheat	6.4 times
2. Bajari	1.4 times
3. Nagali	1.1 times
4. Rice	3.2 times
5. Pulses	2.2 times
6. Ground nut	1.02 times

Work done by govt.-

- The institute met with even more resistance from the government in disclosing records. The government has also executed watershed development works. In spite of several letters to the Agricultural Officer, Satana, and his head office in Pune, and in spite of several telephone calls and 5 trips to his office, the AO, Satana, gave some information regarding only three villages after two and a half months. And even this was incomplete. But the muster roll showing payment to labourers was not provided even though the institute was willing to pay the cost of photocopying. The muster roll is the main voucher in support of major payments made.
- The misappropriation by government officials in terms of showing expenditure on bunds not constructed ranges from 17 % to 39 % as indicated below:

Misappropriation through bogus work-

Village	Bunds shown on record	Bunds not made	Amount of theft (Rs.)	% theft	Year
Jad	5	1	1,80,648	23%	mud bunds made 95-96
Talwade Digar	46	18	14,00,000 (estimate)	39%	Mud bunds made 92-96
Bhimkhet	8	1	1,97,000	17%	Mud bunds made 93-96

- The extent of misappropriation by government officials paying wages less than that shown on record is 62 % as indicated below:

Misappropriation through bogus wages-

Village	No. of bunds verified	Cost of verified bunds (Rs.)	Wages received as stated by labourers	Amount of theft	% of theft	See case study no.
Jad	4	6,23,093	1,37,081	4,86,012	78%	2
Bhimkhet	7	10,15,000	3,92,000	6,23,000	61%	4
Talwade Digar	10	10,02,203	4,81,057	5,21,146	52%	3
Total		26,40,296	10,10,138	16,30,158	62%	

(Please also see the section on case studies and methodology of calculating misappropriation).

- Of the five bunds in Jad, two were built by the Government on the farms of Shri Laharu Ahire, former MIA, and his nephew, Shri Raghunath Ahire. It would have to be ascertained if this was a technical necessity and whether or not other areas with poorer farmers could have been selected instead for land improvement.

RECOMMENDATIONS-

- A physical audit to be carried out by the audit department should be introduced. Exclusive reliance on a paper/voucher audit is inadequate and has bred corruption.
- However till this reform in the audit system is implemented, an independent agency should do the test physical audit (through actual physical verification of a sample of works).
- Physical test checking of a few works should be prescribed for senior bureaucrats like conservators and secretaries.
- The Government should immediately prosecute the corrupt NGO and those government officials who released funds to the NGO. For works done by the

government department the corrupt officials should be prosecuted. Where corruption is so evident, departmental enquiries would not suffice.

- This institute should be empowered to obtain copies of records from all government departments to conduct studies/surveys. Government should issue instructions to all departments immediately.
- Action should be taken against officials for not showing the records.
- Awareness campaigns (also through NGOs, where ever possible) should be launched so that beneficiaries understand the scheme and the method of wage calculation etc.
- A detail work plan for each watershed should be prepared which should contain the survey number-wise location of works to be done. This would ensure that the ridge to valley approach is followed in undertaking the work. This would also ensure that corruption through double counting of works is avoided especially when multiple agencies are working. Physical verification by test checking would become possible by selecting works for inspection from the watershed plan. At present the inspecting officer relies on the list given by the implementing department.
- The villagers/beneficiaries should be involved in preparing the watershed plan so that they know the works that are to be done and could monitor the work and use of funds.
- Priorities for the types and location of works to be done should be fixed in consultation with the beneficiaries. For individual beneficiary works like paddy bunding, terracing/leveling, farm ponds etc. it is important to determine location for targeting the poor.
- These findings should be circulated throughout the state through the media so that implementing agencies, both government and NGOs, could see a deterrent against corruption and could also attempt to implement the recommendations.
- For other recommendations regarding policy issues please see the other reports.

Watershed Development Programme Study Recommendations

1. Survey of the socio-economic & ecological background of the community and village selected for watershed development works, need to be conducted in order to comprehend the depth of needs of the people. This data base will help the Government to plan, implement and follow-up watershed development programs for with and by people.
2. Awareness regarding the budget and scheme needs to be created regarding the budget and scheme needs to be created among the beneficiaries.
3. Evaluation by other report month.
It is necessary for Department which fund watershed development programs to evaluate the utilisation of funds by implementing agency.
4. Documentation – It is suggested that the implementing agency of watershed development programs should document & analyze the impact of the program on socio-economic status of beneficiaries and the ecological conditions of the village, every year.
5. Education & Training –
Although there is a Government of India's guide line booklet which gives weightage to the significance of training implementing officials, it was observed that, it is more important to train the villagers regarding the program. Education material such as pamphlets, posters, booklets etc. must be circulated in the villages wherein the program is taken up.
6. Recovery – With regards to NGO's if Government observes misappropriation, all the funds given should be recovered with interest from the N.G.O.'s
7. Installments of Funds - Installments to N.G.O.'s should be given after assessing the quality of work done. For example if a cement, mud or stone bold is not constructed properly installment for the next bund(s) should be stopped. This check will help wastage of Government funds.

LAND, FIREWOOD AND BUREAUCRATIC PREDATORS

8. Record maintenance :

Both in the case of Government and NGO, it was observed that the records of works completed were not proper. There is a need to evolve a scientific method to document and record facts related to watershed projects.

9. Legal Contract : N.G.O.'s should sign legal contract with Government, so that the funds allocated by the Government should be utilised only for payment of daily wage labour and not for hiring tractors or bullock pairs to complete the work speedily and siphon major part of the funds.

10. Certification by the beneficiaries along with panchayat members.
The quality of works completed either by Government or non- Government agencies, should be certified by the beneficiaries, labourers and village panchayat.

12. Labourers – Labourers working on watershed development projects, should be selected from the same village, as far as possible. Efforts should be made to identify and select poor or B.P.L. families, so as to promote income generation in the village concerned.

Eligible for conversion to		Not eligible	
Families	Acre (ha)	Families	Acre (ha)
10946	17213	1247	2110
10946	17213	1247	2110

LAND, FIREWOOD AND BUREAUCRATIC PREDATORS

There are 7.3 million tribals in Maharashtra of which the majority live in the vicinity of forests. Many cultivate forest land and are described as encroachers. The decision to make encroachers between 1972 to 1978, the owners of these lands has not been implemented for lack of documentary evidence to prove encroachment and the tribal families continue to be designated as encroachers. As encroachers they continue to pay bribes in cash and grain to government functionaries for cultivating the land and for collecting firewood etc. under the threat of being arrested.

The officials say there are no records to support the date/period of encroachment; the tribals have been saying the records were not created in the past because the encroachments were not brought on record in return for bribes. Hence, though the annual bribes paid by each family to junior field officials appear small they have had a macro impact in depriving tribals of land titles. For example, in Dhule district 89 % of the 10,946 encroachers (with some names being repeated) have been held ineligible for grant of titles. Thus the same officialdom that had destroyed the evidence is now asking the tribals to produce it.

SUMMARY OF MAIN FINDINGS AND RECOMMENDATIONS**Main Findings**

(1) Data from Dhule district was collected regarding the conversion of encroachers into owners. It was found that as many as 89 % of the encroachers were not granted ownership titles. There is a double entry of some names. The details are given below:

Total encroachment		Eligible for conversion to ownership		Not eligible	
Families	Area (ha.)	Families	Area	Families	Area
10,946	17,213	1,247	2,110	9,699	15,103

(2) 28 respondents, who had not received land titles stated that they had been paying bribes to forest officials for the encroachment and for collection of firewood. The bribes were paid in cash and kind. The cash bribes ranged from Rs.200 to Rs.5000.

(3) They stated that they paid the bribes from money obtained from money lenders.

(4) Failure to pay the bribes would have led to arrest and destruction of crops.

(5) Though the encroachers did not have records to prove the age of the encroachment, it was confirmed that they were residing in the village at the relevant time between 1972 and 1978. This was confirmed by questioning other persons in the village. It was also confirmed on the basis of the house tax register in the village in respect of 8 encroachers selected at random.

(6) Without titles to land the tribals are unable to access institutional credit and become victims of money lenders or agents who obtain loans illegally from banks and deduct huge commissions from the loan amount. This has happened in Chandrapur district.

RECOMMENDATIONS

(1) When it is a widely known and accepted fact that to avoid punishment, bribes were paid not to create documentary evidence regarding the encroachment and forest officials therefore did not register the cases, it is unreal and unfair to reject the cases for grant of titles on the ground that documentary evidence was lacking to prove the encroachment.

(2) If there is no evidence to the contrary and the local enquiry reveals that the encroacher is not a recent migrant and was residing in the village at the material time, his claim for the land title should be conceded, especially if he has no other private land of his own.

(3) For implementing the policy of granting land titles it was found that many villages had not been covered. It was not possible to verify from the concerned officials why this had happened. It is strongly recommended that NGOs and social workers should also be involved in surveying villages and identifying old encroachers to avoid the possibility of villages/encroachers being excluded because of their political affiliation. 6 of the respondents from 2 villages in Nandurbar district stated that no survey had been done in their villages. There are various political organizations working in tribal areas and it cannot be assumed that the bureaucracy will be impartial or have the strength to be impartial.

(4) For other recommendations pertaining to grant of land (in command areas of irrigation projects) please see the report on resettlement of tribal families.

2002-03

BROKEN DAMS

Small dams are suitable for hilly areas. They are low cost, low maintenance structures with limited command areas. They are important for providing irrigation in the hills for tribal/marginal farmers. The cost of each structure ranges from Rs. 1 lakh to Rs. 5.5 lakhs in the 22 small dams surveyed for this study.

This minor irrigation work is implemented by the Rural Development and Water Conservation Department and includes small dams (Kolhapur type), percolation tanks, lift irrigation schemes etc. and the total budget in 2001-2002 was Rs. 2387 lakhs.

22 recently constructed dams were surveyed of which only 6 dams were constructed prior to 1999. Out of 22 dams surveyed, 1 was found to be missing and 5 were broken.

The total expenditure on these 22 dams was Rs. 43 lakhs of which Rs. 18 lakhs was spent on the 6 missing/broken dams which has caused a loss of 42%.

The loss of 42%, mentioned above, does not include the irrigation potential not utilized because of defective construction leading to leaking dams and because of shutters not being provided.

The details of the 22 small dams surveyed are indicated below:

Name of Tahsil	Year of completion	No. of dams	Spent	Missing	Broken	Leakage	Without shutter
Nandurbar	1998-1999	2	2.16	-	-	1	2
	1999-2000	5	13.48	-	2	-	5
	2000-2001	4	12.12	-	-	2	4
	2001-2002	3	9.05	-	-	1	3
Akrani	1994-1995	1	3.08	-	1	-	1
	1995-1996	1	-	-	-	-	1
	1997-1998	2	-	-	-	-	2
	2000-2001	1	1.14	1	-	-	-
	2001-2002	3	6.91	-	2	-	3
	Total	22	43.24	1	5	4	21

(A complaint had been received in this institute regarding 7 dams which were included in the survey of 22 dams. Out of the dams found broken, one was from these seven.)

Thus 10 dams were broken, missing or badly constructed which comes to 45% of the total dams constructed.

The 21 existing dams did not have shutters and therefore there was no water storage and consequently no irrigation benefit. The entire expenditure of Rs. 43 lakhs in 19 villages was wasteful.

It will be seen that the 6 dams that were missing/broken were recently constructed. 5 dams were constructed after 1999 as indicated below. The life of the dams is meant to be 65 years.

Name of the dam	Year when the construction was completed	Status	Expenditure (Rs. in lakhs)
Dhandhani	1999-2000	Broken	3.54
Tilali	1999-2000	Broken	5.54
Kusamveli	2000-2001	Missing	1.01
Ambari	2001-2002	Broken	2.92
Achappa	2001-2002	Broken	2.13
Survani	1994-1995	Broken	3.07
Total			18.21

The information given by the department shows that 88 hectares are to receive irrigation from the 22 dams but the survey showed that villagers stated that no irrigation had been received. Even in the cases where the construction was found to be satisfactory, the absence of shutters/gates prevented the storage of water and there was no irrigation.

RECOMMENDATIONS

- A physical audit to be carried out by the audit department should be introduced. Exclusive reliance on a paper/voucher audit is inadequate and has bred corruption.
- However till this reform in the audit system is implemented, an independent agency should do the test physical audit (through actual physical verification of a sample of works).
- Physical test checking of a few works should be prescribed for senior bureaucrats like Project Officers, Additional Tribal Commissioners, Secretaries etc.
- For works done by the government department the corrupt officials should be prosecuted. Where corruption is so evident, departmental enquiries would not suffice.

- This institute should be empowered to obtain copies of records from all government departments to conduct studies/surveys. Government should issue instructions to all departments immediately.
- These findings should be circulated throughout the state through the media so that implementing agencies could see a deterrent against corruption and could also attempt to implement the recommendations.
- For other recommendations regarding policy issues please see the other reports.
- Selection of sites for small dams should be done in consultation with the villagers. The final selection could be done by the technical department on the basis of technical and financial norms.
- Physical test checking of small dams all over the state should be done immediately.
- Water user groups consisting of the beneficiaries should be formed and trained in water management, and in the maintenance and use of the small dams. Once the irrigation starts it is expected that these groups would be able to take care of minor repairs. This would be a better arrangement than expecting the gram panchayat to look after the dams that benefit only a few farmers. Formation and training of water user groups is being done in other countries with very good results. However in the dams surveyed the question of groups becoming active does not arise because there has been no irrigation.

2002-2003

**AN INVESTIGATION INTO THE CAUSE OF TRIBAL CHILD DEATHS
IN WADA TAHSIL OF THANE DISTRICT**

The word malnutrition has acquired a political dimension in the context of child deaths in tribal areas. Anthropometric measurements of the siblings of the deceased children were taken to ascertain the nutritional status.

The results were as follows:

Reports	Malnutrition rate in siblings of deceased children	Number of siblings measured
First Death Report	76.5 %	136
Second Death Report	92%	27

It was concluded, on the basis of the status of the siblings, that the deceased children must also have been malnourished in the same proportion. (In this third death report the actual weight for age of deceased children has been considered).

In the first report the symptoms of the 158 deceased children surveyed were ascertained from the parents in order to eliminate causes of death like snake bite, accident, etc. The remaining deaths on the basis of symptoms were related to malnutrition.

There were complaints of deaths being unreported so the Institute sampled 6 villages on this point. This revealed that in the 6 villages, 57% of child deaths had not been reported by the government functionaries.

It was also pointed in the second report that the cause of death as revealed by the Government doctor of Khaneevali Primary Health Centre did not rule out malnutrition in respect of the 26 deaths surveyed. The government doctor had evaded the 'sensitive' issue and stated in writing that 84% of the deaths were caused by cardio-respiratory failure. Therefore this death diagnosis says nothing and certainly does not support the Government stand that deaths were not related to malnutrition. Cardio-respiratory failure is a terminal event brought about by other factors such as infection/disease (sepsis, dehydration, electrolyte imbalance, pneumonia etc.) Cardio-respiratory failure does not mean that the death was not the result of malnutrition. The associated causes of death should have been mentioned by the doctor as prescribed in the form regarding certification of the cause of death. Malnutrition is the causal factor that lowers immunity which leads to fatal illnesses (acute respiratory

infection or A.R.I., gastro-enteritis etc., as mentioned above) which in turn lead to death.

The Government denies that deaths resulted from malnutrition but presents no evidence or reasoning to support its unfounded "opinion".

Verbal autopsies have been done; the malfunctioning of the Employment Guarantee Scheme is described; age specific death rates in villages with child deaths have been compared with the general death rate; malnutrition rates have similarly been compared; the nutritional status of siblings and mothers of the deceased children has been ascertained etc.

EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME

The relevant schemes to address malnutrition deaths would be those related to public health, employment generation (Employment Guarantee Scheme) and the distribution of food grains to the poor through the Fair Price Shops sanctioned and monitored/controlled by the Government. Employment generation for the poor is necessary to enable them to earn wages with which they could purchase food from the Fair Price Shops. The Government has stated that food grain was available even though the poor people and those families which had sustained child deaths had no cash to purchase the grain from the fair price shops.

The EGS is an essential scheme to sustain poor rural households. However the implementation of the scheme has involved large scale corruption. For the implementing agencies//departments the scheme is also tedious to execute because musters have to be maintained, measurements of work done by individuals or groups of labourers have to be recorded frequently, wages have to be calculated and paid every week or ten days, scattered works have to be supervised, weekly musters submitted for drawing funds, payments have to be made on site etc. Since EGS wages tend to keep agricultural wages at a higher level, the better placed land owning families resist the demand to start EGS works. The local institutions like the gram panchayat are usually dominated by this class and Government functionaries interact with these institutions when they visit the village or take decisions regarding the village. Government agencies do not therefore visit villages to ascertain if demand for work exists. They prefer to wait for applications for work to come from labourers. These applications do not come from the poorer, illiterate areas as the people are not aware of their rights and the obligation of the Government to provide employment under the law. These facts are well known. This survey once again confirms them.

EGS funds were improperly used by not providing employment in areas where poverty prevailed and people needed employment. It is true that the Act provides that

persons needing employment should approach the administration for work. However in view of the high illiteracy levels in the country it becomes necessary for the administration to create awareness amongst the poor regarding the law and for officials to visit the poorer areas/villages with high malnutrition rates to enquire if the people required work and to discuss with the people the type of work preferred, the location of suitable sites, the availability of labour etc. For example, feasible sites for nalla bunding or small irrigation dams could be identified in consultation with the local farmers/families. No such efforts were made by the administration.

And hence the funds for the EGS were not used by the Government according to the law governing the use of these funds and the objectives of the scheme were defeated. The Government has often announced that there is no shortage of funds for this high priority scheme. But the announcements are of no use if the scheme is not implemented and the people are too illiterate or not empowered to demand the benefits of the scheme. Hence by not using these funds as intended by law the Government and the concerned officials have committed breach of trust. The Government is the custodian of public funds and is bound to use them in accordance with the terms and conditions of the scheme determined by the legislature.

MALNUTRITION DEATHS

1. Five villages were taken for survey in which child deaths have occurred during the period 1st September 2001 to 31st August 2002. it was found that the child death rate in these villages was far higher than the child death rate for Maharashtra. The child death rates in the sample five villages and in Maharashtra was 40.3 and 12.7 respectively. Thus the child death rate in the sampled villages was more than 3 times than the child death rates in Maharashtra.

2. Similarly the malnutrition rate of children under 5 was 90.2 percent in the five sample villages and 54 % for tribal Maharashtra. (The figure for the whole of Maharashtra would be less than 54 %). Thus the malnutrition rate of the sampled villages was more than one and a half times the rate for tribal Maharashtra.

3. The figures of death rates and malnutrition rates in the sampled villages and in Maharashtra are indicated in the table below:

Comparison of Death and Malnutrition rates in sampled villages and in Maharashtra

Population Category	Death rate under 5 years	Malnutrition rate under 5 years
Sample of 5 villages where child deaths had occurred	40.34	90.2 %
Death rate of children for Maharashtra	12.7	About 50 %

- Note
1. Out of 347 children under 5 years in 5 villages, anthropometric measurements were taken of 164 children to ascertain nutritional status. 148 were found malnourished (Table No.2)
 2. The death rate was calculated in terms of death per thousand on the basis of 347 children and 14 deaths in the 5 villages ($14/347 \times 1000 = 40.34$) {Table 21-A}
 3. Sample Registration System Statistical Report 1998 of Registrar General, India
 4. It is therefore evident that the far higher child death rate in the sampled villages is related to the far higher the malnutrition rate in these villages.
 5. Six verbal autopsies were recorded based upon interviews with the parents of the deceased children. A copy of the questionnaire used is attached as Annexure 2. These autopsies have been interpreted by Dr.Dhairyasheel B. Shirole, (Paediatrician). He has stated that "the deaths of the children mentioned in the study is clearly related to the malnutrition and its effect on the immune system of the children." Dr.Shirole's report is attached at Annexure-1.
 6. The nutritional status of six siblings of the deceased children in 5 villages was recorded which showed that 67 % were malnourished. (Table No.4)
 7. Similarly the nutritional status of mothers of the deceased children in 5 villages was recorded which showed that 100% of the mother's were malnourished. (Table No.5)
 8. In the 5 villages the number of malnourished adults was 77 %. [Height, weight and age of all adults were recorded to calculate Body Mass Index. (Table No.17)]
 9. In the 5 villages the number of malnourished female adults was 74%. [BMI for all adult females was calculated (Table No.18)]
 10. In the 5 villages out of 14 child deaths during 1.9.2001 to 31.8.2002, 6 cases were taken for recording verbal autopsies and ascertaining nutritional status. All 6 deceased children were found to be malnourished (Table No.20) (The interpretation of the autopsies has been stated above)

11. The calorie intake of these 6 deceased children was 1/3rd of the expected norm. (Table No.22)

EMPLOYMENT GUARANTEE SCHEME

12. The survey showed that families in five villages needed work. Most of the persons stated that they required work for 12 months. However no work was started in the village. (Table No.28)

13. The villagers confirmed that there were sites for starting road works, nalla bunding works etc. in the village.

14. They also confirmed that if work was started many persons would come to work. Some respondents stated that all the adult labourers in the village would be available. (Table No.31) This question was asked because one of the reasons given by Government agencies for not starting works is that there was no demand for work or that labour was not available.

15. They were unaware of the Employment Guarantee Scheme and had approached no government official to start works in the village. (Table No.29)

16. During 6 months of the year the 11 surveyed families worked as agricultural labourers mostly for non-tribal land owners at an average wage of less than Rs.3/- per day. Even the minimum wage prescribed under the Employment Guarantee Scheme for 7 hours work per day is Rs.51/- per day. (Government Resolution of the Planning Department No. 2001/Case No.19/EGS-X, dated 10.4.2001). The surveyed labourers received 13 gms. of rice per day.

This is a classic example of exploitation which Government laws and schemes (like the EGS) are meant to prevent. The details are given below.

No.of families surveyed	Total No.of family members	Total No.of labourers in families who worked	Cash received per labourer Rs.		Rice received per labourer Rs.		Total amount per head per day (Rs.)
			For 6 months	Per day	Per labourer for six months	Per day	
11	47	30	Rs.366	2.03	149.60	0.83	2.86

Note : 1) 30 labourers got Rs.11,000 wages for six months from agricultural labour.

2) 30 labourers got 748.5 k.gms. of rice for six months as wages. The rate for one kg. of rice is Rs.6/- (which is the rate in Fair Price Shops for tribals).

From November to April the families migrate for work in brick kilns where the exploitation continues. One family produces bricks worth approximately Rs.48,000/- per month of which it receives only Rs.3600/- per month. From this Rs.3600/-, an amount of Rs.1200/- is deducted for food provided by the employer. Many of these families have been taking consumption loans for medicines, clothes, marriages, etc. from the kiln owners. These loans of the previous years are repaid from the cash remaining with each family. From the cash taken home, further loans are repaid which were taken in the village by the elderly people who did not migrate. In this fragile environment a crisis like crop failure can destroy the family and push it further into debt that many generations might never repay. In this cycle of poverty and eternal indebtedness, the poor are bled beyond malnutrition to the ultimate destination of death. And in this visible and tangible tragedy a people's government declares that malnutrition does not kill.

Total amount per head per day (Rs.)	Rice received per labourer Rs.		Cash received per labourer Rs.		Total amount received by families who migrate	Total amount received by families who do not migrate
	Per day	Per month	Per day	Per month		
1.00	0.50	15.00	0.50	15.00	15.00	15.00
2.00	1.00	30.00	1.00	30.00	30.00	30.00
3.00	1.50	45.00	1.50	45.00	45.00	45.00
4.00	2.00	60.00	2.00	60.00	60.00	60.00
5.00	2.50	75.00	2.50	75.00	75.00	75.00
6.00	3.00	90.00	3.00	90.00	90.00	90.00
7.00	3.50	105.00	3.50	105.00	105.00	105.00
8.00	4.00	120.00	4.00	120.00	120.00	120.00
9.00	4.50	135.00	4.50	135.00	135.00	135.00
10.00	5.00	150.00	5.00	150.00	150.00	150.00

आदिवासी महिलांच्या स्थिती मूल्यमापन

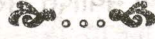
शिफारशी

सामाजिक दर्जा :

१. कुटुंबाचा आर्थिक गाडा ओढण्यासाठी दिवस भर शारीरिक कष्ट करणाऱ्या या महिलेला शारीरिक विश्रांतीचीही अत्यंत आवश्यकता आहे. याची जाणीव समाज प्रबोधनातूनच करून देणे आवश्यक आहे. तिला शिक्षण दिले तर शारीरिक कष्टाबरोबर मानसिक श्रमातूनही ती चांगल्या प्रकारे आपल्या कुटुंबाची आर्थिक बाजू सांभाळू शकेल. यासाठी महिलांना शिक्षणाची आवश्यकता आहे.

➤ सामाजिक प्रबोधनाची गरज

➤ महिलांना शिक्षणाची आवश्यकता

शैक्षणिक स्थिती :

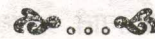
१. शिक्षणाच्या बाबतीत जागृती व शिक्षणाची गोडी निर्माण करण्याकरिता प्रौढ शिक्षण योजनांतर्गत दुर्गम व आदिवासी भागात महिला प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग चालविण्यात यावे. उपस्थित महिलांना धान्य अथवा पैशाच्या स्वरूपात उपस्थिती भत्ता देण्यात यावा. आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षण घेण्याची इच्छा व ओढ निर्माण होण्याकरिता दृक श्राव्य माध्यमातून शिक्षण प्रचार व प्रसार करण्यात यावा. शासकीय विभागांबरोबरच लौकिक मिळविलेल्या स्वयंसेवी संस्थांना सुध्दा या कामी सहभागी करण्यात यावे.

२. महिला शिक्षण सुधार संकल्पना शासनाने ध्येय प्रेरित स्वयंसेवी संस्थामार्फत राबवावी. तसेच अशिक्षित महिलांची निवड करून त्यांचे संपूर्ण कुटुंब दत्तक घेऊन त्या कुटुंबाच्या शैक्षणिक विकासाकरिता प्रयत्न केले जावेत.

३. शासनमार्फत मुलींना शिष्यवृत्ती देण्याची योजना अधिक प्रभावीपणे राबविण्यात यावी. त्याचप्रमाणे शिष्यवृत्ती मध्ये वाढ करण्यात यावी.

➤ शिक्षणाची इच्छा व ओढ निर्माण होण्यासाठी दृक श्राव्य माध्यमाचा वापर मोठ्या प्रमाणात करणे

➤ मुलींना शिष्यवृत्ती देण्याची योजना अधिक प्रभावीपणे राबविणे

आरोग्य विषयक स्तर :

१. कुटुंब नियोजन म्हणजे योग्य वयातच मुले होऊ देणे, दोन मुलांमध्ये योग्य अंतर ठेवणे, मुलांची संख्या मर्यादित राखणे, सदोष अपत्य जन्माला येऊ नये यासाठी व स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेण्यासाठी आदिवासी महिलांना कुटुंब नियोजनाची मदत घेता येते हे समजावून सांगणे आवश्यक आहे.
२. मातृत्व अनुदान योजना ही एक चांगली योजना असून त्या योजनेची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे केल्यास त्या योजनेच्या लाभातून प्रसूती व तत्सम प्रसंगी होणाऱ्या त्रासांची तीव्रता कमी होऊ शकेल.
३. आदिवासी युवक युवतींना खालील बाबींवर मार्गदर्शन (Counselling) करणे आवश्यक आहे:-
 - अ. कायद्यान्वये निश्चित करण्यात आलेले मुलामुलीचे लग्नाचे वय,
 - ब. लहान कुटुंबाचे (अपत्यांची संख्या मर्यादित असण्याचे) सर्वमान्य प्रमाण,
 - क. दोन मुलांमध्ये वाजवी अंतर ठेवण्याचे महत्त्व,
 - ड. सकस अन्न (Nutrition),
 - इ. वैयक्तिक व सार्वत्रिक आरोग्य रक्षणार्थ घ्यावयाची खबरदारी.

- कुटुंब नियोजनाची योग्य माहिती करून देणे
- मातृत्व योजना अधिक प्रभावीपणे राबविणे
- आदिवासी युवक युवतींना मार्गदर्शन (Counselling) करणे

आर्थिक स्थिती :

१. सेवा योजन कार्ड ही सेवा कोणालाही उपलब्ध आहे. यात शिक्षणाची अट नाही. साधारणतः जोनवारी ते मे या महिन्यात त्यांना कुठलीच कामे नसल्याने सेवा योजन विभागाने प्रकल्प अधिकार्याशी संपर्क साधून त्यांना कार्ड उपलब्ध करून द्यावे. त्यामुळे किती रोजगारहीन महिला आहेत याची आकडेवारी कळू शकेल व त्यांना कुठली कामे देता येतील याचा विचार करून प्रकल्प अधिकारी न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत योजना हाती घेऊ शकतील.
२. शासनाच्या विविध विभागांनी प्रत्येक पाडयात प्रत्यक्ष भेटी देऊन महिलांना त्यांच्या साठी असलेल्या योजनांची माहिती करून देण्याची आवश्यकता आहे. त्यासाठी प्रकल्प अधिकारी यांचे अधीनस्त एक फिरता "माहिती प्रसारण गट" (ज्यामध्ये विविध विभागांचे प्रतिनिधी असतील) तयार करून

योजनांची माहिती करून देण्यात यावी. तसेच योजनांचा लाभ घेण्यासाठी त्यांना उद्युक्त करून योजनांमध्ये त्यांना सहभागी करून घेण्यात यावे.

पुणे जिल्हा परिषदेने ग्रामीण भागात व महानगरपालिका पुणे यांनी झोपडपट्ट्यांमध्ये "स्वयं सहाय्य गट" योजना महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) मार्फत राबविल्याने गरीब महिलांच्या जीवनात बदल घडून येत आहे. या योजनेद्वारे आर्थिक प्रगती कडे वाटचाल होऊन गरीब महिला या योजनेचे उत्स्फूर्तपणे लाभ घेत आहेत.

माविम राबवित असलेल्या योजनेच्या धर्तीवर, केंद्रवर्ती अर्थसहाय्य (Nucleas Budget) व २७५ (१) तरतूदी मधून प्रत्येक प्रकल्पामध्ये पाड्यांच्या स्तरावर प्रत्येकी एक या प्रमाणे आदिवासी महिलांकरिता "स्वयं सहाय्य बचत गट" आदिवासी विकास विभागामार्फत निर्माण करण्यात यावेत. ह्या योजनेचे नियोजन एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयातील सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी व महिला निरीक्षक यांच्याद्वारे करण्यात यावे. ही योजना राबविण्यासाठी बी.ए.आय.एफ. (BAIF), अकॅडमी ऑफ डेव्हलपमेंट सायन्सेस, अे.एफ.अे.आर.एम. (AFARM) या सारख्या यशस्वी स्वयं सेवी संस्थांची (NGO) मदत घेता येईल.

➤ फिरत्या माहिती प्रसारण गटा मार्फत योजनांचा प्रसार करणे

राजकीय स्थिती :

पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रास विस्तारीत) कायदा, १९९६ यास अनुसरून महाराष्ट्र राज्याने पारित केलेला अनुसूचित क्षेत्रातील पंचायतींना स्वयंशासन करण्यासंबंधीचे अधिकार - याची माहिती अनुसूचित क्षेत्रातील प्रत्येक ग्रामसभेतील आदिवासी महिलांना जाणीव जागृती कार्यक्रमांतर्गत विशेष मोहिमांच्या माध्यमातून करून देण्यात यावी.

यासाठी विरोध मोहिम राबवितांना पुढील योजनेचा उपयोग करण्यात यावा :-

विशेष केंद्रीय अर्थसहाय्य अंतर्गत आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या व जन जागृती मेळावे या योजनेच्या माध्यमातून उपरोक्त कायद्याची माहिती करून देण्याबाबत भर देण्यात यावा.

➤ पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रास विस्तारीत) कायदा, १९९६- यांची माहिती अनुसूचित क्षेत्रातील प्रत्येक ग्रामसभेतील आदिवासी महिलांना विशेष मोहिमांद्वारे करून देण्यावर भर देणे.

**बृहन्मुंबई महानगरातील व उपनगर जिल्ह्यामधील
आदिवासी पाड्यांचा सर्वेक्षण अहवाल**

शिफारशी

१. **लोकसंख्या :-**
६३ पाड्यामध्ये एकूण २२९४ कुटुंबे असून त्यातील लोकसंख्या १०६३२ (पुरुष ५३३२ व स्त्रिया ५३०० आहेत) १५९ पाड्यामध्ये एकूण ४५५६ कुटुंबे असून त्यातील लोकसंख्या २२०९६ (पुरुष १०९९७ व स्त्रिया ११०९९) आहेत
२. **साक्षरता :-**
दुर्गम भागातील ६३ पाड्यामध्ये १०६३२ लोकसंख्या असून त्यामध्ये ४८४६ लोक साक्षर आहेत. त्यांचे साक्षरतेचे प्रमाण ५४% आहे. त्यामध्ये पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ६५% असून स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण ४६% आहे.
तर १५९ पाड्यामध्ये २२०९६ लोकसंख्या असून त्यामध्ये १४९५५ लोक साक्षर आहेत. साक्षरतेचे प्रमाण ७५% आहे. त्यामध्ये पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ८३% असून स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण ६७% आहे.
३. **रोजगार :-**
६३ पाड्यामध्ये २२९४ कुटुंबापैकी ९७८ (४३%) कुटुंबे मजुरी करतात. या पाड्यात मजुरी करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे. तर १५९ पाड्यामधील ४५५६ कुटुंबापैकी २४२८ (५३%) कुटुंबे नोकरी करतात. १५९ पाड्यामध्ये नोकरी करणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त आहे.
४. **उत्पन्न :-**
६३ पाड्यामध्ये उत्पन्नानुसार वर्गीकरणाचा विचार केला असता कमीत कमी रु.१०००० पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असणारी ५२६ (२३%) कुटुंबे आहेत तर १५९ पाड्यामध्ये १०००० रुपये पर्यंत वार्षिक उत्पन्न असणारी २७० (६%) कुटुंबे आहेत.
५. **आरोग्य :-**
काही लोक अजूनही भगत /वैदूकडून आजारवर उपचार करून घेतात.
६. **बीज :-**
६३ पाड्यापैकी ३८ पाड्यामध्ये बीजेची सोय नाही.
७. **रस्ते :-**
६३ पाड्यापैकी १२ पाड्यांना रस्त्याची सोय नाही.
८. **पाणी :-**
२२२ पाड्यांपैकी दुर्गम भागातील २३ पाड्यांना पिण्याच्या पाण्याची नळ सुविधा उपलब्ध नाही. उर्वरित पाड्यांना महानगरपालिकेने पिण्याच्या पाण्याची व्यवस्था केलेली आहे.

२००४-२००५

**भाड्याच्या इमारतीतील शासकीय आदिवासी वसतिगृहाचे मूल्यमापन
निष्कर्ष व शिफारशी**

वसतिगृहातील विद्यार्थी संख्या -

महाराष्ट्र राज्यात सन २००३-०४ या आर्थिक वर्षात एकूण २९४ शासकीय वसतिगृह सुरु असून त्यापैकी १८० वसतिगृह मुलांसाठी असून ११४ वसतिगृह मुलींसाठी आहेत. मुलांच्या वसतिगृहासाठी एकूण मंजूर जागा संख्या १४,४१० असून प्रत्यक्ष प्रवेश मात्र १२,१९५ इतका आहे व रिक्त संख्या २३१५ इतकी आहे. मुलींच्या वसतिगृहासाठी एकूण मंजूर संख्या ८६५० असून प्रत्यक्ष प्रवेश मात्र ६३१६ इतका आहे व रिक्त संख्या २३३४ इतकी आहे.

जागे व इमारती अभावी एकूण ४,६४९ इतके विद्यार्थी/विद्यार्थ्यांनी वसतिगृहाच्या सुविधांपासून वंचित झालेले आहे. (परिशिष्ट क्र.५ अन्वये)

येथे नमूद करण्यात येते की, सन १९८२-८३ मध्ये शासकीय वसतिगृहाच्यायोजनेचे मूल्यमापन अहवालात शिफारस करण्यात आली होती की, समाज कल्याण अधिकारी, वर्ग-१ यांनी त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील वसतिगृहाचे पाहणी करून वसतिगृहाना जागा मिळण्यासाठी व इमारत बांधणबाबत शासनाने पाठपुरावा करावा. त्याचप्रमाणे विद्यार्थी मंजूर क्षमतेनुसार भाड्याने इमारत घेण्यात यावी. सन १९९४ मध्ये केलेल्या मूल्यमापन अहवालात शिफारस करण्यात आली होती की, सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या निकषान्वये एका मुलीसाठी ६० चौ.फूट जागा आवश्यक आहे व प्रत्येक ८ मुलींच्या गटास १ शौचालय व एक स्नानगृह आवश्यक आहे. नमुना पाहणीमध्ये असे निदर्शनास आले आहे की, मुलींचे वसतिगृह, चंद्रपूर येथे सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या निकषाप्रमाणे शौचालये व स्नानगृहांची संख्या योग्य आहे. इतर वसतिगृहांमध्ये निकषाप्रमाणे शौचालये व स्नानगृहांची संख्या अपुरी आहे. तथापि, सन २००३-०४ या वर्षात फक्त ३३ वसतिगृहास शासकीय इमारत असून २६१ वसतिगृह हे भाड्याच्या इमारतीत आहेत.

प्रस्तावित करण्यात येते की,

- (अ) आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी नैतिक जबाबदारी म्हणून विद्यार्थ्यांना सर्व सुविधा पुरवाव्यात.
- (ब) वसतीगृहातील विद्यार्थ्यांचे हित लक्षात घेता सर्व सुविधायुक्त असलेली इमारत तात्काळ भाड्याने घेण्याचा प्रयत्न करावा.
- (क) सर्व वसतीगृहासाठी जमीन प्राप्त करून घेण्याबाबत कालबद्ध कार्यक्रम निश्चित करावा.
- (ड) आदर्श वसतीगृहातील सर्व सुविधा प्राप्त होईपर्यंत नवीन वसतीगृह सुरु करण्यात येऊ नये.
- (इ) ज्या तालुक्याची वा शहराची लोकसंख्या एक लाख असेल अशाच ठिकाणी नवीन वसतीगृह सुरु करावे.

कर्मचारीवृंदाची रिक्त पदे

सन १९८२-८३ मध्ये केलेल्या मूल्यमापन अहवालात शिफारस करण्यात आली होती की, सर्व वसतिगृहास समान कर्मचारीवृंद मंजूर करावा व रिक्त पदे ही तात्काळ भरण्यात यावी. त्यानुसार ७५ विद्यार्थी क्षमता असलेल्या वसतिगृहासाठी समान कर्मचारीवृंद मंजूर करण्यात आला आहे. तथापि, ४ मुलीच्या वसतिगृहात गृहपाल हे पद रिक्त आहे व अतिरिक्त कार्यभार हा गृहपाल मुलांचे वसतिगृह यांच्याकडे सोपविण्यात आला आहे.

प्रस्तावित करण्यात येते की, वसतीगृहासाठी मंजूर करण्यात आलेला कर्मचारीवृंदाच्या पदांचे पुर्नविलोकन करणे आवश्यक आहे. ७५ विद्यार्थी क्षमता असलेले वसतीगृहासाठी खालीलप्रमाणे कर्मचारीवृंद प्रस्तावित करण्यात येत आहे.

अ.क्र.	पदनाम	संख्या
वर्ग-३		
१)	अधिक्षक	१
२)	सहायक अधिक्षक	१
३)	सहायक (कनिष्ठ लिपीक)	१
४)	भांडारपाल	१
वर्ग-४		
५)	पहारेकरी	३ (कंत्राट पध्दत)

प्रशिक्षण

सन १९८२-८३ च्या मूल्यमापन अहवालामध्ये शिफारस करण्यात आली होती की, वसतीगृहातील व्यवस्थापन हिशोब इत्यादि लेखाविषयक बाबी संबंधी नेमणुकीनंतर दोन महिन्यांचे प्रशिक्षण देण्यात यावे.

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेमध्ये प्रशिक्षण घेतल्यानंतर वसतीगृहातील अधिक्षक व इतर कर्मचारीवृंदांना विभागीय परिक्षा बंधनकारक करावी.

विभागीय पारिक्षा पास झाल्यांशेवाय अधिक्षक व इतर कर्मचा-यांना कायम करू नये. तसेच पदोन्नती देऊ नये.

प्रत्येक पांच वर्षानंतर प्रत्येक कर्मचा-यांना प्रशिक्षण देण्यात यावे.

पाणी व वीज व्यवस्था

सर्व वसतिगृहात विद्यार्थ्यांच्या आंधोळीसाठी पाणी गरम करण्याकरिता सोलर वॉटर यंत्रणा बसविण्याबाबत शिफारस करण्यात येते आहे.

सर्व वसतिगृहात विद्युत पुरवठा करण्यात आलेला आहे. तथापि, विद्युत पुरवठा खंडीत झाल्यानंतर पर्यायी व्यवस्था म्हणून इन्व्हर्टर व इर्मजन्सी लॅम्प पुरविण्याबाबत शिफारस करण्यात येते आहे. तसेच सूचित करण्यात येते की, स्वच्छ पिण्याचे पाणी विद्यार्थ्यांना मिळेल याची वसतीगृहाच्या गृहपालाने दक्षता घ्यावी.

प्रवेश

सन १९८२-८३ च्या मूल्यमापन अहवालात शिफारस करण्यात आली होती की, वसतिगृहातील वर्तमानपत्र, शाळा, महाविद्यालय व सार्वजनिक ठिकाणी वसतिगृहातील प्रवेशाबाबत जाहिरात देण्यात यावी.

नमुना सर्वेक्षणामध्ये असे निदर्शनास आले की, वसतिगृहातील प्रवेशाबाबत जाहिरात व प्रसार केला जात नाही. त्यामुळे बरेचसे आदिवासी सदरच्या योजनेच्या लाभापासून वंचित राहतात. याबाबत सूचित करण्यात येते की, सदरच्या शिफारशी अन्वये संबंधित प्रकल्प अधिकारी यांनी त्याच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व वसतिगृहाच्या प्रवेशप्रक्रीयेसंबंधी जाहिरात व प्रसिध्दी स्थानिक वर्तमानपत्रातून द्यावी

शासन निर्णय दिनांक ११ जुलै, १९८५ अन्वये निर्धारित केलेल्या प्रवेश प्रक्रियेत नमूद केलेले आहे की, एका जमातीच्या विद्यार्थ्यांना वसतिगृहात ३०% पेक्षा जास्त प्रवेश देण्यात येऊ नये, असे आदेश दिलेले आहे.

प्रस्तावित करण्यात येते की, वसतीगृहामध्ये प्रवेश देतांना खालीलप्रमाणे प्राधान्यक्रम देण्यात यावा:-

- (१) गुणवत्तेचा विचार न करता आदिम जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी - १००%
- (२) दारिद्रय रेषेखालील आदिवासी जमातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी - ५०%
- (३) उपरोक्त प्रवेशानंतर रिक्त जागेवरती गुणवत्तेनुसार प्रवेश देण्यात यावा.

भोजन सुविधा

अधिकांश विद्यार्थ्यांना चांगल्या दर्जाचे भोजन पुरविण्याबाबत दक्षता घ्यावी. आदिम जमातीच्या व दारिद्रय रेषेखालील विद्यार्थ्यांना मोफत भोजन पुरविण्यात यावे. व इतर विद्यार्थ्यांकना स्थानिक भोजनालयातील दरानुसार भोजन शुल्क आकारावे.

शैक्षणिक साहित्य

(अ) पुस्तके

विद्यार्थ्यांना फक्त क्रमिक पुस्तकेच पुरविण्यात येतात. रु.१५/- पर्यंतची क्रमिक पुस्तके वर्षाअखेर परत घेतली जात नाहीत. रु.१५/- पेक्षा जास्त किंमतीची पुस्तके वर्षाअखेरीस परत घेतली जातात व रु.५०/- पेक्षा जास्त किंमतीची पुस्तके ३ विद्यार्थ्यांच्या गटास एक प्रत सामग्याने खरेदी करून ग्रंथालयात ठेवण्यात येतात व विद्यार्थ्यांना गरजेनुसार पुरविण्यात येतात.

याबाबत प्रस्तावित करण्यात येते की,

अ) वसतीगृहात पुस्तकपेढीची स्थापना करण्यात यावी.

ब) मात्र सर्व आदिम जमातीच्या व दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थ्यांना जर अन्य मार्गाने क्रमिक पुस्तके मिळालेली नसतील तर त्यांना मोफत क्रमिक पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात यावीत.

(ब) वहया व स्टेशनरी

प्रत्येक विद्यार्थ्यांना गरजेनुसार व शिक्षण संस्था प्रमुखांच्या शिफारशीनुसार वहया, कोरे कागद, प्रात्यक्षिक वहया, रजिस्टर, कंपास बॉक्स, कलर बॉक्स इ. साहित्य पुरविण्यात येते व वर्ष पूर्ण झाल्यानंतर परत घेतले जात नाही.

प्रस्तावित करण्यात येते की, वसतिगृहात प्रवेश देते वेळी आदिम जमातीच्या व दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थ्यांना मात्र वहयांचा संच, कोरे कागद, ग्राफ पेपर, कंपास बॉक्स इत्यादि साहित्य देण्यात यावे.

निर्वाह भत्ता-

सर्व आदिम जमातीच्या व दारिद्र्य रेषेखालील विद्यार्थ्यांसह सर्व विद्यार्थ्यांना सर्व सुविधा उदा. साबण, तेल, शैक्षणिक संस्थेपर्यंतचे बसभाडे इत्यादि पुरविण्यात याव्यात.

वैद्यकिय तपासणी -

विद्यार्थ्यांची वैद्यकिय तपासणी वर्षातून एकदा जनरल हॉस्पिटलमधून करण्यात येते. वसतिगृहात प्रथमोपचाराची पेटी आहे. आजारी विद्यार्थ्यांवर जनरल हॉस्पिटलमध्ये औषधोपचार केला जातो. जनरल हॉस्पिटलमध्ये औषधे उपलब्ध नसल्यास बाहेरून औषधे खरेदी करण्यासाठी वसतिगृह प्रमुखास रु.२०/- पर्यंतची औषधे खरेदी करण्याचे अधिकार आहेत. त्यापेक्षा जास्त खर्चाची औषधे प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांच्या पूर्वपरवानगीशिवाय खरेदी करता येत नाही.

याबाबत प्रस्तावित करण्यात येते की, प्रत्येक प्रकल्प अधिकारी यांचे अधिनस्त एक वैद्यकिय अधिकारी नियुक्त करावा व सदर वैद्यकिय अधिकारी यांनी खालीलप्रमाणे कार्य करावे.

(१) प्रत्येक महिन्याला वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांची आरोग्याची तपासणी करावी व आजारी विद्यार्थ्यांना औषधे लिहून न देता प्रत्यक्ष औषधे पुरवावीत. वसतिगृहातील जे विद्यार्थी गंभीर आजारी असतात त्यांना खाजगी व मान्यताप्राप्त रुग्णालयात दाखल करावे.

(२) वसतिगृहाचे पिण्याचे पाणी तपासून ते पाणी पिण्यायोग्य आहे किंवा नाही हे उरवावे.

(३) पुरविण्यात येणाऱ्या अन्नधान्याचा दर्जा तपासण्यात यावा.

संगणक, दूरचित्रवाणी संच व दूरध्वनी सुविधा

सन १९८३-८४ च्या मूल्यमापन अहवालात शिफारस करण्यात आली होती की, वसतिगृहाच्या सोयीच्या दृष्टीने दूरध्वनी आवश्यक असल्याने अधीक्षकांने मागणी केल्यानंतर दूरध्वनी खर्चास मंजूरी द्यावी व प्रत्येक वसतिगृहाकरिता दूरध्वनीची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी.

सन १९९४-९५ च्या मूल्यमापन अहवालात शिफारस करण्यात आली आहे की, प्रत्येक वसतिगृहात विद्यार्थ्यांच्या करमणुकीसाठी दूरचित्रवाणी संच पुरविण्यात यावा.

नमुना पाहणीत निदर्शनास आले की, उपरोक्तसूचने प्रमाणे एकाही भाड्याच्या इमारतीमध्ये दूरध्वनी व दूरचित्रवाणी संच पुरविण्यात आलेला नाही.

याबाबत शिफारस करण्यात येते की, माहिती व जनसंपर्क तंत्रज्ञानामध्ये विलक्षण प्रगती झाल्याने वसतिगृहाच्या समस्या सोडविण्यासाठी व त्याबाबतची माहिती तात्काळ मिळण्याच्या दृष्टीने तसेच अधीक्षक व इतर वरिष्ठ कार्यालय यांच्यामध्ये तात्काळ संपर्क साधण्याच्या दृष्टीने दूरध्वनी, संगणक प्रत्येक वसतिगृहास पुरविण्यात यावा. त्याचप्रमाणे अभ्यासाच्या दृष्टीने व मनोरंजनाच्या दृष्टीने प्रत्येक वसतिगृहास दूरचित्रवाणी संच पुरविण्यात यावा.

सांस्कृतिक कार्यक्रम

सन १९८३-८४ च्या मूल्यमापन अहवालात शिफारस करण्यात आली होती की, अधीक्षकांने वसतिगृहात दरमहा किमान एक सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केला पाहिजे . यामध्ये इतर कार्यक्रमाबरोबरच आदिवासी मुलांच्या कार्यक्रमावर भर देण्यात यावा. प्रत्येक दिवसाच्या कार्यक्रमाची सुरवात प्रार्थनेने व्हावी व मुलांमध्ये आत्मविश्वास व स्वाभिमान जागृत होण्याच्या दृष्टीने खेळातील परिभाषा व प्रक्रीया व सांस्कृतिक कार्यक्रम इ.बाबी विचारात घेऊन कार्यक्रमाची आखणी करावी.

सन १९९४ च्या मूल्यमापन अहवालात नमूद करण्यात आले होते की, वसतिगृहात सांस्कृतिक कार्यक्रमाबरोबरच दुर्लक्ष केले जाते. त्यामुळे वसतिगृहात महिन्यातून एकदा सांस्कृतिक कार्यक्रम उदा.आदिवासी गाणी, नृत्य, आदिवासी वाद्ये वाजविणे, वादविवाद स्पर्धा इ.आयोजित कराव्यात, ज्यायोगे त्यांना त्यांच्या संस्कृतीचा स्वाभिमान वाटेल व त्यांच्या संस्कृतीचे जतन होईल.

नमुना पाहणीमध्ये असे आढळले की एकाही वसतिगृहामध्ये सांस्कृतिक कार्यक्रम करण्यात येत नाही. त्यामुळे उपरोक्त शिफारशीनुसार प्रत्येक वसतिगृहात सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करण्याबाबत अधीक्षकांना सूचना निर्गमित करण्यात याव्यात. अशी शिफारस करण्यात येत आहे.

खेळांच्या स्पर्धा

सन १९९४ च्या मूल्यमापन अहवालात नमूद करण्यात आले होते की, बेटे खेळ व मैदानी खेळासाठी प्रत्येक वसतिगृहाकरिता बुध्दीबळ, कॅरमबोर्ड, हॉलीबॉल, बास्केटबॉल, रिंग इ.खेळाचे साहित्य पुरविण्यात यावे. वसतिगृहामध्ये खेळांच्या स्पर्धा आयोजित करण्यात याव्यात, ज्यामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्यामध्ये खिलाडूवृत्तीची जोपासना होईल.

२००४-२००५

अनुसूचित क्षेत्रातील आदिवासींवर उद्योगधंद्याचा झालेला परिणाम

मुल्यमापन अहवाल

अडचणी व शिफारशी

१ आदिवासी कामगारांची संख्या कमी आहे :-

आदिवासी भागात प्रकल्प/उद्योग कार्यरत असूनही, आदिवासी कामगारांची संख्या नगण्य म्हणजे फक्त १४ % असल्याचे दिसून येते व्यवस्थापकीय व पर्यवेक्षीय विभागात तर एकही आदिवासी कार्यरत असल्याचे दिसून येत नाही.

व्यवस्थापकीय व पर्यवेक्षीय विभागात आदिवासींना घेण्यासाठी शासन स्तरावरून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. उदा. :- आदिवासी लोकाना व्यवस्थापकीय व तांत्रिक प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे ते देण्यात यावे. त्याचप्रमाणे स्थानिक आदिवासी लोकांना व्यवसाय मिळण्याचे दृष्टीने स्थानिक आदिवासी लोकांसाठी प्रकल्प/उद्योगात उराविक आरक्षण ठेवणे कारखान्यांना बंधन कारक करण्यात यावे.

२ प्रकल्प / उद्योग स्थानिक लोकांचा एकही नाही :-

जे उद्योगधंदे आदिवासी भागामध्ये काढलेले आहेत ते सर्व बिगर महाराष्ट्रीय लोकांचे इतर राज्यातील लोकांचे असल्याचे दिसून आले आहे.

स्थानिक आदिवासी /महाराष्ट्रीयन लोकांना प्रकल्प/उद्योग सुरु करण्याकरीता उद्युक्त करण्यासाठी उद्योजकता विकास शिबीरे प्रकल्प पातळीवर अथवा राज्य पातळीवर आयोजित केली पाहिजेत व त्या द्वारे स्थानिक राज्यातील लोकांना प्रकल्प/उद्योग सुरु करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

३ कामगारांचे गैर हजेरीचे प्रमाण जास्त :-

स्थानिक कामगार घेतले तर आदिवासी स्थानिक कामगारांचे गैरहजेरीचे प्रमाण जास्त असते अशी प्रकल्प/उद्योजकांची तक्रार आहे. कारण हे कामगार त्यांचे स्थानिक सण, उत्सव व एखाद्याचा मृत्यू झाला तर एकाचवेळी सर्वजण गैरहजर रहातात, त्यामुळे उद्योगांच्या उत्पादनावर विपरीत परिणाम होतो.

गैर हजेरीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी कामगारांची भरती करताना वेगवेगळ्या गावातील व वेगवेगळ्या जमातीच्या लोकांची भरती केली पाहिजे त्यामुळे बरेच कामगार एकाच दिवशी गैरहजर राहणार नाहीत.

४ रोजंदारीवरील कामगारांची संख्या जास्त :-

प्रकल्प/उद्योग, कामगारांची नेमणूक कारखान्याभाषेत फार कमी करतात. त्याऐवजी रोजंदारीवर ठेकेदाराकडून कामगार नेमतात. त्यामुळे कमी पगारात प्रकल्पांना कामगार उपलब्ध होतात. तथापी कामगारांना कायम स्वरुपी नोकरी मिळत नाही. त्यांना रोजंदारीवर आयुष्यभर नोकरी करावी लागते. त्यामुळे कामगारांना दारिद्र्यात आयुष्य घालवावे लागते. व स्थैर्य लाभत नाही.

कामगारांचे उत्तम वाढायचे असेल तर कामगारांना कायम स्वरुपी नोकरी दिली पाहिजे. नोकरीत कायम झाल्यास कामगारांना कायम स्वरुपी नोकरीचे फायदे मिळतात. उदा, प्रॉव्हीडंट फंड, विमा, वैद्यकीय सुविधा त्यामुळे कामगारांचे उत्पन्न वाढून राहणीमानात सुधारणा होते. त्यासाठी प्रकल्प/उद्योगांना कामगारांना कायम करण्याची सक्ती केली पाहिजे व त्याप्रमाणे औद्योगिक फायदे देखील बदलणे गरजेचे आहे.

५ सामाजिक मागासलेपणा :-

आदिवासी समाज मागासलेला आहे. त्यांचे उत्पन्न कमी आहे. त्यामुळे त्यांची गावे, पाडे व वस्त्यापण मागासलेल्या आहेत.

प्रकल्प/उद्योग आदिवासी भागात आल्यामुळे प्रकल्प/उद्योगांनी बरीच सामाजिक कार्य केलेली आहेत. उदा. :- प्रकल्पांनी काही गावांना रस्ते, वीज, पाण्याची सोय करून दिलेली आहे. तसेच काही उद्योग त्यागावातील विद्यार्थ्यांसाठी व्हया, पुस्तके व गणवेश यांचे वाटप करतात. तसेच आदिवासी लोकांचे सण व उत्सवासाठी ही मदत करतात. त्यामुळे स्थानिक आदिवासी लोकांना त्याचा फायदा झालेला आहे.

याशिवाय आदिवासी भागात प्रकल्प/उद्योग आल्यामुळे त्या भागातील ग्रामपंचायती त्या प्रकल्पाकडून कर वसूल करतात. त्यामुळे ग्रामपंचायतीचे उत्पादनात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न वाढल्यामुळे ग्रामपंचायती गावातील नागरीकांना सोयी, सुविधा उपलब्ध करून देण्यास सक्षम बनलेल्या आहेत. जसे आटगांव ता.शहापूर जि.ठाणे

६ हवा व पाणी यांचे प्रदूषण :-

पहाणी करण्यात आलेले २४ प्रकल्प/उद्योग हे स्टील, प्लॅस्टीक, टायर, आयुर्वेदिक औषधे, इलेक्ट्रीक, रेफ्रीजरेटर, कॉस्मेटिक, सिमेंट पाईप व एम्ब्रॉडरी या स्वरुपाचे असल्यामुळे यातील उद्योगापासून हवा व पाणी प्रदुषण झाल्याचे निदर्शनास आलेले नाही.

७ निष्कर्ष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेमार्फत एकूण २४ प्रकल्प/उद्योगांची क्षेत्रीय पहाणी करण्यात आली आहे. त्या २४ प्रकल्प/उद्योगांचे मूल्यमापनाच्या उद्देशानुसार निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

१ अनुसूचित क्षेत्रातील उद्योगांना शासनाच्या सवलतीचा झालेला लाभ :-

महाराष्ट्र राज्य औद्योगिक धोरण सन २००१ अन्वये मागासलेल्या भागात सुरु झालेल्या प्रकल्प/उद्योगांना शासनाच्या औद्योगिक धोरणानुसार विज बील, नोंदणी शुल्क, जकात कर व प्रवेश करात सुट देण्यात आलेली आहे.

२ प्रकल्प उद्योगापासून स्थानिक आदिवासींना कोणत्या स्वरुपाचा लाभ झाला :-

आदिवासी क्षेत्रात प्रकल्प/उद्योग सुरु झाल्यामुळे स्थानिक आदिवासी लोकांना रोजगार मिळाला असून त्यांचे उत्पन्नात रुपये २४,०६१/- ने वाढ झालेली आहे. सदर उद्योग हे गावाच्या हद्दीमध्ये असल्याने कामगारांना जाण्यायेण्यासाठी सोईचे आहेत. काही उद्योग संबंधित गावातील विद्यार्थ्यांना व्हया, पुस्तके व गणवेश वाटप करतात तर काही उद्योगानी गावाच्या वार्षिक यात्रेला/धार्मीक उत्सवाला आर्थिक मदत केल्याचे दिसून आलेले आहे. त्याचप्रमाणे काही उद्योगांनी गांवापर्यंत रस्ते करून दिलेले आहेत.

३ ग्रामपंचायतीच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा :-

प्रकल्प/उद्योग आदिवासी क्षेत्रामध्ये सुरु झाल्यामुळे ज्या ग्रामपंचायतीच्या हद्दी मध्ये सदर उद्योग आहे. त्या ग्रामपंचायतींना कराचे स्वरूपात उत्पन्न मिळून ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्नामध्ये वाढ झालेली आहे. ग्रामपंचायतीचे उत्पन्न वाढल्यामुळे ग्रामपंचायती आर्थिक दृष्ट्या सक्षम होऊन, त्यांनी गावामध्ये पक्के रस्ते, गटारे व रस्त्यावरील दिवे इत्यादी सुविधा लोकांना उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत.

४ प्रकल्प/उद्योगामुळे वायु प्रदुषण व पाणी प्रदुषण झालेले नाही :-

पहाणी करण्यात आलेल्या २४ प्रकल्प/उद्योग हे स्टील, प्लॅस्टीक, टायर, आयुर्वेदिक औषधे, कॉस्मेटिक्स, इलेक्ट्रीक वस्तू, रेफ्रिजरेटर, सिमेंट पाईप व ऍंजायडरी या स्वरूपाचे आहेत. पाणी व हवा प्रदुषित करणारा एकही प्रकल्प/उद्योग आढळून आला नाही. त्यामुळे आदिवासी भागामध्ये वायू / पाणी प्रदुषण झाल्याचे दिसून आले नाही.

गौण वनौपज खरेदी योजनेची अंमलबजावणी
अडचणी व शिफारशी

(१) ग्राम विकास विभागाकडून मुदतवाढ मिळण्यास विलंब

सन १९७६ च्या कायद्यान्वये राज्याच्या आदिवासी भागात एकाधिकार खरेदी योजना राबविण्यासाठी शासनाने आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना केली असून त्यानुसार दरवर्षी गौण वनौपजांच्या हंगामात आदिवासी विकास महामंडळामार्फत राज्यातील विविध खरेदी केंद्रावर गौण वनौपजांची खरेदी करण्यात येते. सन १९९७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र.४५ अन्वये गौण वनौपजांचे अधिकार संबंधित ग्रामपंचायतीस हस्तांतरित करण्यात आले आहेत. त्यामुळे अनुसूचित क्षेत्रात गौण वनौपज मालाची आदिवासी शेतकऱ्यांकडून खरेदी करण्यासाठी आदिवासी विकास महामंडळाला प्रत्येक हंगामात ग्राम विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांच्याकडून मुदतवाढ/परवानगी घ्यावी लागत आहे. प्रत्येक हंगामात सदर परवानगी मिळण्यास खूप उशीर होतो. ज्यामुळे वनौपज खरेदी वेळेत सुरु करण्यास अडचण निर्माण होते. त्याचा विपरित परिणाम वनौपज खरेदीवर होतो.

(२) वनक्षेत्रातील गौण वनौपज वाहतूक करण्यास पास मिळण्यास विलंब

आदिवासी विकास महामंडळाने खरेदी केलेले गौण वनौपज, खरेदी केंद्रावरून मध्यवर्ती गोदामाकडे वाहतूकीद्वारे पाठवावे लागते. महामंडळाची खरेदी केंद्रे वन विभागाच्या हद्दीत असल्याने सदर गौण वनौपज माल वाहतूकीसाठी आदिवासी विकास महामंडळाला दरवेळी वन विभागाकडून वाहतूक पास घ्यावा लागतो. वाहतूक पास घेण्यासाठी वन विभागाने विशिष्ट पध्दत ठरवून दिलेली असल्याने प्रत्येक वेळी अनेक बाबींची पूर्तता करावी लागते. त्यामुळे गौण वनौपज वाहतूक करण्यासाठी अडचणी येतात व पर्यायाने विलंब होतो.

(३) खरेदीच्या हमी भावापेक्षाही विक्री किंमत कमी

आदिवासी विकास महामंडळाकडे हिरडा, मोहाफुले, डिक इ.मालाची मोठ्या प्रमाणात खरेदी केली जाते. त्यासाठी आदिवासी कास्तकारांना महामंडळाने ठरवून दिलेल्या हमी भावाने किंमत द्यावी लागते. नंतर खरेदी केलेले गौण वनौपज तालुक्याच्या ठिकाणी आणून जाहीर लिलावाद्वारे त्याची विक्री केली जाते. त्यासाठी वर्तमानपत्रातून जाहिरात देण्यात येते. बऱ्याचदा बोली लावण्यासाठी आलेले व्यापारी आपआपसात एकी करून वनौपजाचा दर कमी ठेवतात. त्यामुळे प्रत्यक्ष लिलावाच्या वेळी भाव वाढवून व्यापारी बोली लावत नाही. त्यामुळे अनेकदा खरेदीच्या हमी भावाइतकी विक्री किंमत येत नाही. त्यामुळे लिलाव रद्द करावा लागतो. अशा प्रकारामुळे महामंडळाकडील गोदामात गौण वनौपजांचा शिल्लक साठा वाढत जातो. पर्यायाने

सदर मालामध्ये मोठ्या प्रमाणात महामंडळाची गुंतवणूक अडकून पडते. मागील दोन वर्षात जुन्नर येथील लिलावात हा अनुभव आल्याने महामंडळाने खरेदी केलेला हिरडा मोठ्या प्रमाणात गोदामात शिल्लक ठेवला आहे. नवीन हंगाम सुरु झाल्यानंतर खरेदीचा भाव वाढवून मिळावा, अशी आदिवासी कास्तकारांची मागणी असते. परंतू आधीच्या हंगामात खरेदी केलेला हिरडा विक्री अभावी गोदामात पडून राहिल्याने खरेदीच्या हमी भावात वाढ करणे महामंडळाला शक्य होत नाही.

(४) कर्जापोटी घ्याव्या लागणाऱ्या व्याजामुळे कास्तकारांना योग्य भाव मिळत नाही.

सध्या आदिवासी विकास महामंडळ, आदिवासी कास्तकारांनी गोळा केलेली गौण वनौपजे खरेदी करण्यासाठी, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेकडून, गोदामात शिल्लक असलेल्या गौण वनौपजांच्या साठ्यांवर नजर गहाण कर्ज (हुंडी) घेऊन, त्या आधारे आदिवासी कास्तकारांकडून खरेदी केलेल्या गौण वनौपजांची बिले अदा करतात. नजर गहाण कर्जापोटी महामंडळाला, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेला घेतलेल्या नजर गहाण कर्जापोटी मोठ्या प्रमाणात व्याजाच्या रक्कम अदा कराव्या लागतात. त्यामुळे आदिवासी कास्तकारांना भाव वाढवून देता येत नाही.

(५) आदिवासी सहकारी संस्थांकडून भाड्याने घेण्यात आलेल्या गोदामात सुविधांचा अभाव

एकाधिकार गौण वनौपज खरेदी योजनेअंतर्गत खरेदी करण्यात आलेली गौण वनौपज साठविण्यासाठी, अनेक ठिकाणी विविध कार्यकारी आदिवासी सहकारी संस्थांनी बांधलेली गोदामे, महामंडळाने भाड्याने घेतलेली असून, गोदामाच्या वापराबद्दल सहकारी संस्थांना भाडे देण्यात येते. अशाप्रकारची बरीच गोदामे खूप जुनी झाली असल्याने मिळणाऱ्या भाड्याच्या रक्कमेत देखभालीचा खर्च देखील भागत नाही. दुरारे असे की, काही खरेदी केंद्रावर गोदामांची पुरेशी सुविधा नाहीत. त्यामुळे गौण वनौपज माल साठविण्यास अनेक अडचणी येतात.

(६) खरेदी केंद्रावर मालाची प्रतवारी करण्याची अडचण

गौण वनौपज खरेदी केंद्रावर महामंडळाच्या कर्मचाऱ्यांकडून मालाची खरेदी केली जाते. महामंडळाच्या केंद्रावर प्राप्त होणाऱ्या मालाची प्रतवारी करण्यासाठी तसेच प्रतवारी केलेला माल वेगवेगळा साठविण्यासाठी प्रशिक्षित तसेच पुरेसे कर्मचारी नसल्याने जागेवर मालाची प्रतवारी करता येत नाही व माल एकत्रित साठवून ठेवावा लागतो. या मालाची विक्री होताना प्रतवारी झालेली नसल्याने चांगली किंमत येण्यास अनेक अडचणी निर्माण होतात.

(७) गौण वनौपजवर प्रक्रिया करणाऱ्या उद्योगांचा अभाव

महामंडळामार्फत आदिवासी भागात हिरडा, मोहाफुले, डिक तसेच इतर अनेक गौण वनौपजांची मोठ्या प्रमाणावर खरेदी केली जाते व ही गौण वनौपजे इतर उद्योगांना लागणारा कच्चा माल म्हणून जाहीर लिलावात विकली जातात. राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात सध्या तरी गौण

वनौपजांवर प्रक्रिया करणारे उद्योगधंदे आस्तित्वात नाहीत. कारण सदर उद्योगांसाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक आवश्यक असल्याने असे उद्योग सुरु करणे महामंडळास परवडत नाही. त्यामुळे गोळा केलेली गौण वनौपजे एकत्रितरित्या कच्चांमाल म्हणून जाहीर लिलावाने विकण्याखेरीज मंडळापुढे पर्याय शिल्लक राहत नाही.

शिफारशी

क्षेत्रीय पाहणीमध्ये आढळलेल्या बाबी तसेच योजना अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांशी केलेली चर्चा यामधून काही निष्कर्ष काढण्यात आलेले असून त्याआधारे खालील शिफारशी करण्यात येत आहेत.

(१) गौण वनौपज उत्पादन कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी -

सदर कायद्याची काटेकोरपणे अंमलबजावणी वन विभाग तसेच आदिवासी विकास महामंडळातर्फे झाल्यास गौण वनौपज खरेदी विक्री प्रक्रियेमधील खाजगी कंत्राटदार तसेच व्यापारी यांचा हस्तक्षेप कमी होण्यास मदत होईल.

एकाधिकार खरेदी योजनेतील कार्यक्षेत्रात उत्पादित होणाऱ्या गौण वनौपजांच्या सर्व वस्तुंवर लक्ष ठेवून त्याची खरेदी करण्याची कार्यवाही कटाक्षाने राबविणे आवश्यक वाटते.

(२) गौण वनौपज साठवणूक सुविधा :-

सध्या महाराष्ट्र आदिवासी विकास महामंडळ, नासिक यांनी खरेदी केलेली गौण वनौपज साठविण्याकरिता विविध कार्यकारी संस्थांची गोदाम वापरत असून या गोदामांच्या देखभालीवर लक्ष देणे आवश्यक आहे. तसेच महामंडळाने भविष्यात स्वतःच्या साठवणूक सुविधा निर्माण करण्याबाबत लक्ष पुरविणे आवश्यक वाटते. त्यासाठी गोदामांच्या बांधकामासाठी वेगळा निधी उपलब्ध झाल्यास साठवणुकीबाबतची अडचण दूर होऊ शकेल, असे वाटते.

(३) आदिवासी कास्तकारांनी गोळा केलेल्या गौण वनौपजासाठी योग्य किंमत :-

कास्तकारांना योग्य किंमत मिळाल्यास गौण वनौपज संकलन करणे या पुरक व्यवसायात आदिवासींचा सहभाग वाढू शकेल. यासाठी कास्तकारांनी गोळा केलेल्या वनौपजांची प्रतवारी करणे व प्रतवारीनुसार किंमत देणे, आदिवासींना गौण वनौपज संकलन करण्याबाबत प्रशिक्षण देणे इ. उपक्रम महामंडळामार्फत राबविणे इष्ट होईल.

(४) गौण वनौपजांवर प्रक्रिया :-

आदिवासी कास्तकारांकडून खरेदी झालेली गौण वनौपजे कोणतीही प्रक्रिया न करता खुल्या बाजारात व्यापारांना विकण्यात येतात. महामंडळाने याबाबत आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात गौण वनौपजावर प्रक्रिया करणारे उद्योग स्थापन करणे शक्य आहे किंवा कसे याबाबत शक्यता अजमावणे

आवश्यक आहे. असे उद्योग सुरु झाल्यास आदिवासी कास्ताकारांना त्यात रोजगाराची संधी मिळू शकेल. त्याचप्रमाणे गौणवनौपज संकलित करणाऱ्या आदिवासी कास्ताकारांना योग्य मोबदला मिळण्यास मदत होईल.

(५) गौण वनौपज देणाऱ्या वृक्षांची नवीन लागवड :-

गौण वनौपज देणाऱ्या नवीन वृक्षांची लागवड वन क्षेत्रात झाल्यास गौण वनौपजाचे उत्पादन वाढण्यास मदत होऊ शकेल. तसेच त्यामुळे आदिवासी कास्ताकारांना मिळणाऱ्या मोबदल्यात भविष्यात वाढ होऊ शकेल.

(६) गौण वनौपज खरेदी करण्याच्या हंगामापूर्वी खरेदी केंद्रास परवानगी देणे :-

सन १९७६ च्या कायद्याने राज्याच्या आदिवासी भागात गौण वनौपज एकाधिकार खरेदी योजना राबविण्यासाठी, शासनाने आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना केलेली असून, त्यानुसार महामंडळाच्या खरेदी केंद्रावर गौण वनौपज हंगामात आदिवासी कास्ताकारांकडून संकलित केलेल्या वनौपजाची खरेदी करण्यात येते. परंतु सन १९९७ चा महाराष्ट्र अधिनियम क्र.४५ न्वये गौण वनौपजांचे खरेदी अधिकार संबंधित ग्रामपंचायतींना हस्तांतरित करण्यात आले आहेत. त्यामुळे प्रत्येक हंगामात आदिवासी विकास महामंडळाला ग्रामविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून मुदतवाढ/परवानगी घ्यावी लागते. आजपर्यंतच्या महामंडळाच्या अनुभवानुसार प्रत्येक हंगामात सदर परवानगी मिळण्यास खूप उशीर होतो. त्यामुळे वनौपज खरेदी वेळेत सुरु करण्यास अडचण निर्माण होते. त्यामुळे गौण वनौपज खरेदीवर विपरीत परिणाम होतो. त्याकरिता शासन स्तरावरून ग्राम विकास विभागाला प्रत्येक हंगाम सुरु होण्यापूर्वी मुदतवाढ देण्याबाबतच्या सूचना निर्गमित करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून आदिवासी विकास महामंडळास विहित कालावधीत मुदतवाढ/परवानगी मिळाल्याने खरेदी प्रक्रिया सुरु करण्यास होणारा विलंब भविष्यात टळू शकेल.

(७) वनविभागाकडून वाहतूक पास देण्यास लागणाऱ्या विलंबाबाबत

आदिवासी विकास महामंडळाला गौण वनौपजाची वाहतूक करताना वन विभागाकडून वाहतूक पास घ्यावा लागतो. वाहतूक पास मिळविण्याच्या कामात अनेक बाबींची पूर्तता करावी लागते. त्यामुळे विलंब होतो. याबाबत शासन स्तरावरून वन विभागाशी संपर्क साधून महामंडळाला देण्यात येणारे वाहतूक पास यासंबंधी सोपी पध्दती सुरु करण्यात यावी, जेणेकरून पास मिळण्यासाठी होणारा विलंब टळून गौण वनौपजाची वाहतूक कमी वेळात करणे शक्य होईल.

(८) गौण वनौपज पासून औषधे व इतर वस्तु तयार करण्याचे उद्योग सुरु करणे

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात सापडणारी बरीच गौण वनौपज उद्योगधंद्यात कच्च्यामाल म्हणून वापरण्यात येतात. तसेच त्यापासून अनेक औषधे बनविण्यात येतात. मागील काही वर्षांचा अनुभव पाहता तालुका पातळीवर आदिवासी विकास महामंडळाच्या गोदामात गौण वनौपजांचा मोठ्या प्रमाणात साठा शिल्लक राहत असल्याने तालुका पातळीवर सहकारी तत्वावर अशाप्रकारचे उद्योग सुरु करण्यास शासनातर्फे उद्योजकांना बीज भांडवल उपलब्ध झाल्यास आदिवासी युवकांना अशा उद्योगात रोजगार उपलब्ध होण्यास मदत होऊ शकेल.

(९) खरेदी केंद्रावर कर्मचाऱ्यांचा अभाव :-

क्षेत्रीय पाहणीत खरेदी केंद्रावर शेती उत्पादने तसेच गौण वनौपजे एकाच ठिकाणी खरेदी करण्यात येत असल्याचे आढळले. तसेच भालाची प्रतवारी वेगवेगळी करून साठविण्यासाठी महामंडळाच्या केंद्रावर वेगवेगळे कर्मचारी नसल्याचे आढळले. याबाबत पुरेसे कर्मचारी नेमण्याची आवश्यकता वाटते.

(१०) निधीची कमतरता :-

गौण वनौपज खरेदी विक्रीच्या कामात विविध कार्यकारी आदिवासी सहकारी सोसायट्यांचा सहभाग मोठा असून, आदिवासी विकास महामंडळाला, या कामात त्याची मोठी मदत होत आहे. क्षेत्रीय पाहणीत सदर सहकारी संस्थांच्या पदाधिकाऱ्यांशी केलेल्या चर्चेत असे आढळून आले की या संस्थांना, सतत निधीची कमतरता भासत असून त्यांच्या सशक्तीकरणासाठी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

(११) गौण वनौपज खरेदीकरिता वेगळा निधी उपलब्ध करून देणे :-

आदिवासी कास्तकारांनी गोळा केलेल्या गौण वनौपज महामंडळाच्या खरेदी केंद्रावर खरेदी केल्यानंतर आदिवासी कास्तकारांना त्यांची किंमत त्वरीत अदा करावी लागते. यासाठी महामंडळाला निधीची आवश्यकता असते. यासाठी गोदामात शिल्लक असलेल्या साठ्यावर महाराष्ट्र राज्य सहकारी विकास बँकेकडून नजरगहाण, कर्ज घेण्यात (हुंडी) येते. त्यापुढे महामंडळाला सदर बँकेला मोठ्या प्रमाणात व्याज द्यावे लागते. यासाठी महामंडळाला खरेदी कामाकरिता वेगळा निधी उपलब्ध करून दिल्यास सोयीचे होईल, असे वाटते.

निष्कर्ष

गौण वनौपज गोळा करणे, विक्री करणे यापासून आदिवासींना मिळणारे उत्पन्न, वनौपज खरेदी करण्याकरिता आदिवासी विकास महामंडळाकडून करण्यात येत असलेली कार्यवाही, या बाबींची पाहणी केल्यानंतर आढळून आलेले निष्कर्ष खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) जंगलतोडीमुळे गौण उत्पन्नावर होणारा परिणाम

पाहणीत असे निदर्शनास येते की, सन १९९८-९९ या वर्षी झालेले एकूण उत्पन्न १६,९४२ किंवल होते. उत्पन्न कमी होऊन सन २००२-०३ या वर्षी ५०,९०७ किंवल झाले आहे. म्हणजे ४६,०३५ किंवलने उत्पन्नात घट झालेली आहे. उत्पन्नात घट होण्याचे महत्वाचे कारण जंगलतोड हेच आहे. वनौपजाचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी जंगल तोडीवर प्रतिबंध घालून जंगलतोड बंद करणे आवश्यक आहे.

(२) रोजगार निर्मिती

गौण वनौपजामुळे आदिवासी कुटुंबांना रोजगार मिळतो. १९९७-९८ यावर्षी ९५,१८७ लाभधारकांना गौण वनौपजामुळे रोजगार मिळून फायदा झालेला आहे. जंगलतोड व इतर अनेक कारणामुळे वनौपजाच्या उत्पन्नात घट झालेली आहे. १९९८-९९ नंतर वनौपजाचे उत्पन्नात घट होऊन २००२-०३ मध्ये ४३,७८५ लाभधारकांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे. म्हणजे ५१,४०२ ने रोजगार निर्मिती कमी झाली आहे. जंगलतोडीमुळे वनौपजाची निर्मिती, कमी होत आहे. त्यामुळे रोजगार निर्मितीमध्ये घट झाल्याचे दिसून आले आहे.

(३) वनौपजास मिळणारा मोबदला

वनौपज गोळा केल्यानंतर लाभधारकांना योग्य किंमत मिळावी म्हणून आदिवासी विकास महामंडळातर्फे एकाधिकार गौण खरेदी योजना राबविण्यात येते. पाहणीत वनौपजाच्या सरासरी खरेदी किंमतीचा विचार केल्यास हिरडा वनौपजाची किंमत कमी होत असल्याचे निदर्शनास येते. १९९७-९८ यावर्षी रु.७७४/- प्रति किंवल तर २००२-०३ यावर्षी रु.४८३/- प्रति किंवल तसेच डिक, टोळंबी, बिब्बा, बेहडा, चिंच या वनौपजांची किंमत कमी होत असल्याचे तक्ता क्र.४.९ वरून दिसून येते.

(४) लाभधारकास मिळणारा मोबदला

गौण वनौपज गोळा करणाऱ्या कामात एका व्यक्तीला साधारणपणे ७० ते ९० रुपये इतका मोबदला मिळतो. आदिवासी कारखान्यांना वर्षानुवर्षे साधारणपणे ४ ते ५ महिने काम मिळते.

(५) वनौपजाचा उपयोग

वनौपजाचा उपयोग विविध विकारावरील औषधे तयार करण्यासाठी केला जातो. वनौपज गोळा केल्यानंतर त्याला मिळणारी किंमत व वनौपजावर प्रक्रिया करून विकला जाणाऱ्या किंमतीमध्ये फार मोठी तफावत आढळून येते. वनौपजाचा उपयोग त्यावर प्रक्रिया करून केल्यास आदिवासी व सर्वसामान्य जनतेला चांगला फायदा होईल.

(६) शासकीय व अशासकीय संघटनामार्फत होणारा आदिवासींचा विकास

वनौपज गोळा केल्यानंतर आदिवासी लाभधारकांना योग्य किंमत मिळावी म्हणून शासनामार्फत आदिवासी विकास महामंडळाकडून वनौपज एकाधिकार खरेदी योजना आणि विविध कार्यकारी सहकारी सोसायट्यामार्फतही वनौपज खरेदी करून आदिवासी लाभधारकास मदत करण्यात येते. तसेच अशासकीय संघटनेद्वारे आदिवासींच्या विकासासाठी मदत करण्यात येत आहे.

कातकरी जमातीसाठी इंदिरा आवास/घरकुल योजनेअंतर्गत किती कुटुंबांना लाभ मिळाला

मूल्यमापन अहवाल

अडचणी व शिफारशी

मूल्यमापन पाहणीचे क्षेत्रीय काम करताना लाभधारकांकडून घेण्यात आलेली माहिती, लाभधारकांशी व संबंधित गांवातील सामाजिक कार्यकर्ते यांचेशी केलेली चर्चा यावरून योजना अंमलबजावणीत आढळून आलेल्या अडचणी आणि त्या अनुषंगाने असलेल्या उपाययोजना यांची माहिती खालीलप्रमाणे-

(१) घरकुलासाठीची जागा :-

सर्वेक्षण करण्यात आलेला लाभार्थी हा आदिम जमातीपैकी (कातकरी) असल्यामुळे, कातकरी लोकांच्याकडे शासनाकडून मंजूर झालेले घरकुल बांधण्यासाठी जागा उपलब्ध नाही व जागा विकत घेण्याची त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुध्दा नाही.

यावर उपाय म्हणून संबंधित गांवातील ग्रामसेवक व सरपंच यांनी ग्रामपंचायतीच्या मालकीची जागा उदा.गावठाण, गायरान यातील जागा या लाभधारकांना उपलब्ध करून द्यावी. एखाद्या गांवामध्ये गावठाण किंवा गायरान नसेल तेथे ज्यांच्याकडे जमीन आहे, त्या जमीनधारकास या लाभार्थ्यांना घरकुल बांधण्यासाठी आवश्यक असलेली जमीन बक्षीसपत्र करून उपलब्ध करून देण्यास उद्युक्त करावे. घरकुलासाठी जागा उपलब्ध झाल्यानंतरच घरकुल मंजूर करण्यात यावे, जेणेकरून घरकुल मंजूर झाल्यानंतर त्वरीत बांधकाम करणे सोयीचे होईल.

(२) घरकुलाचे कच्चे बांधकाम :-

क्षेत्रीय पाहणीमध्ये असे निदर्शनास आले आहे की, बरीच घरकुले प्लॅस्टर विना कच्च्या स्वरूपात आहेत. घरकुलाचे काम पूर्ण झालेले नाही तरी लाभार्थी घरकुलामध्ये राहतात. याविषयी चौकशी केली असता, असे सांगण्यात आले की, शासनाने मंजूर केलेल्या अनुदानामध्ये घरकुलाचे बांधकाम, बांधकाम साहित्याच्या कितीमध्ये भरमसाठ वाढ झाल्यामुळे मंजूर अनुदानाच्या रक्कमेमध्ये शासनाच्या निकषाप्रमाणे घराचे बांधकाम पूर्ण करणे शक्य होत नाही.

बांधकाम साहित्याच्या किंमती भरमसाठ वाढलेल्या असल्यामुळे शासकीय अनुदानात घरकुल पूर्ण होऊ शकत नाही. त्यासाठी शासनाने घरकुल अनुदानाची मर्यादा वाढवून ती रु.३०,०००/- वरून रु.६०,०००/- इतकी करावी. त्यामुळे लाभधारकास शासनाच्या निकषाप्रमाणे घरकुल बांधणे सोयीचे होईल व घरकुलाची गुणवत्ता पण चांगली राहील.

(३) पायापर्यंतचे (जोत्यापर्यंतचे) बांधकाम करण्यासाठी अनुदानाचा हप्ता :-

लाभधारकाचे स्वतः घरकुलाचे बांधकाम करावयाचे असल्यामुळे लाभधारकाने पायापर्यंतचे काम केल्यानंतरच अनुदानाचा पहिला हप्ता दिला जातो. तेवढे काम करण्यासाठी पण कातकरी लोकांकडे पैसे नाहीत म्हणून त्यांचे घरकुलाचे काम अपूर्ण आहे.

कातकरी या आदिम जमातीच्या लोकांची आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्यामुळे योजना अंमलबजावणी करणाऱ्या कार्यालयांनी कातकरी जमातीसाठी या नियमांचा अपवाद करून कातकरी लोकांना घराचे बांधकाम सुरु करतेवेळीच अनुदानाचा पहिला हप्ता मंजूर केला जावा व दिलेली रक्कम कातकरीकडून घराचे बांधकामावरच खर्च होते आहे किंवा नाही, यावर कटाक्षाने लक्ष दिले जावे.

(४) घराचा टिकारूपणा :-

लाभार्थ्यास घरकुल बांधण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात आल्यामुळे काही तालुक्यामध्ये (उदा.जव्हार व त्र्यंबकेश्वर) मोठमोठी घरकुले बांधलेली आहेत व घराच्या भिंती मातीच्या कच्च्या विटापासून बांधलेल्या आहेत. तर घराचे छप्पर गवतापासून बनविलेले आहे. तसेच जमीन शेणाने सारवून घेतलेली आहे. त्यामुळे घराचे आयुष्यमान कमी होण्याची शक्यता आहे.

काही तालुक्यामधील (ता.डहाणू) घरकुलांची पडझड झाली असून, घरांना भेगा पडलेल्या आहेत. त्यामुळे ती घरकुले राहण्यायोग्य नसल्याचे निदर्शनास आले आहे.

घरकुलाचे आयुष्यमान वाढविण्यासाठी व घरकुल चांगले दिसण्याकरिता शासनाने मंजूर केलेल्या ढाच्याप्रमाणेच घरकुल बांधणे आवश्यक आहे व बांधकाम चालू असताना बांधकामामध्ये सिमेंट व रेतीचे प्रमाण योग्य ठेवून बांधकाम चालू असताना पुरेसे प्रमाणात बांधकामावर पाणी मारणे आवश्यक आहे.

(५) कातकरींसाठी घरकुल योजनेची माहिती नसणे :-

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून कातकरी जमातीसाठी घरकुले मंजूर केली जातात, हे बऱ्याच गांवातील कातकरी लोकांना माहितीच नाही.

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेकडून इंदिरा आवास घरकुले मंजूर होतात, हे बऱ्याच लोकांना माहिती आहे. तथापि, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून कातकरी या आदिम जमातीसाठी १००% अनुदानावर घरकुले मंजूर होतात, हे बऱ्याच गांवातील कातकरी लोकांना माहिती नसल्याचे निदर्शनास आले आहे. त्यासाठी या योजनेचा प्रकल्प कार्यालयामार्फत प्रचार व प्रसार करणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

(७) कातकरी आदिवासी जमातींना योजनेचा झालेला फायदा :-

शासनाने विहित केलेल्या इंदिरा आवास घरकुल योजनेचा फायदा दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना चांगलाच झालेला आहे. लोक समाधानी असल्याचे दिसून आले आहे. तथापि, काही तालुक्यामध्ये विहित केलेल्या नियमाप्रमाणे घरकुल न बांधता, घरकुल बांधण्याचे लाभार्थ्यांस स्वातंत्र्य दिल्यामुळे लाभार्थ्यांनी त्यांना हवी तशी घरकुले बांधलेली आहेत. तर काही ठिकाणी घरकुले अल्पावधीतच मोडकळीस आल्याचे दिसून आले आहे. काही तालुक्यामध्ये घरकुलासाठी जागा उपलब्ध न झाल्यामुळे किंवा जागा उशिरा उपलब्ध झाल्यामुळे घरकुलांचे बांधकाम सुरु झालेले नाही किंवा अपूर्ण अवस्थेत आहे.

(२) कातकरी जमातीना किती लाभ झाला :-

इंदिरा आवास घरकुल योजना ही योजना केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार राज्य शासन राबवित असते. घरकुलाचे वाटप करताना अनुसूचित जाती/जमातींना ५० टक्के घरकुले वाटप केली जातात व ५० टक्के घरकुले दारिद्र्य रेषेखालील बिगर मागासवर्गीय जातीच्या लोकांना मंजूर केली जातात.

आदिवासी विकास विभागामार्फत कातकरीसाठी घरकुल ही योजना सन २००३-०४ पासून इंदिरा आवास घरकुल योजनेच्या धर्तीवर सुरु करण्यात आली असून या योजनेमार्फत अनुसूचित जमातीमधील आदिम कातकरी या जमातीच्या लोकांनाच घरकुले मंजूर केली जातात. या योजनेतून मंजूर करण्यात आलेल्या घरकुलापैकी रायगड, ठाणे व नाशिक या जिल्हयातील बरीच घरकुले बांधून पूर्ण झालेली आहेत. तथापि, पुणे जिल्हयातील घरकुले जागेअभावी अपूर्ण अवस्थेत असल्याचे दिसून आले आहे.

(३) योजना अंमलबजावणीमधील अडचणी :-

या योजनेमधील घरकुलाची किंमत फारच पूर्वी निश्चित केलेली आहे. त्यामुळे पूर्वी निश्चित केलेल्या किंमतीमध्ये सध्याच्या बांधकाम साहित्याच्या वाढत्या किंमतीमुळे घरकुलाचे बांधकाम शासनाने विहित केलेल्या नियमानुसार बांधणे शक्य होत नाही. त्यामुळे बरीच घरकुले अपूर्ण अवस्थेत आहेत. तरीही काही लाभार्थी सदर घरकुलामध्ये वास्तव्य करीत असल्याचे दिसून आले आहे. तर काही लोकांना घरकुल बांधण्यासाठी जागाच उपलब्ध होत नसल्यामुळे घरकुले मंजूर होऊनही काही घरकुलांचे बांधकाम अद्यापही सुरु झालेले नाही. तर काही गांवांमध्ये गायरान, गावठाणामधील तसेच बक्षिसपत्राद्वारे जागा उपलब्ध करून देण्यात आल्यानंतर उशिराने बांधकाम सुरु करण्यात आलेले आहे.

(४) वाटप करण्यात आलेल्या घरकुलाची स्थिती :-

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून मंजूर करण्यात आलेल्या व बांधकाम पूर्ण झालेल्या घरकुलाची स्थिती चांगली आहे. तसेच काही लाभार्थ्यांनी स्वतः खर्च करून बांधकाम पूर्ण केलेले आहे. त्यांची स्थिती तर अधिक चांगली असल्याचे निदर्शनास आले आहे. काही लाभार्थी स्वतः खर्च करू शकत नाहीत, तेथे घरकुलाचे बांधकाम अपूर्ण आहे. तरी पण काही ठिकाणी लाभार्थी घरकुलामध्ये वास्तव्य करीत आहेत. काही गांवांमध्ये जागेअभावी घरकुलाचे काम सुरु

नाही तर काही गांवामध्ये सामाजिक कार्यकर्त्यांनी लाभार्थ्यांना ज्यांच्याकडे जागा आहे, त्यांच्याकडून बक्षिसपत्र करून जागा मिळवून दिलेली आहे. त्यामुळे तेथे बांधकाम उशिराने सुरु झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. तर काही गांवामध्ये जागाच उपलब्ध नसल्यामुळे लाभार्थ्यांना जागा मिळालेली नाही. उदा.जुने आंबेगांव, ता.आंबेगांव. त्यामुळे तेथील पाच लाभार्थ्यांचे घरकुलाचे बांधकाम प्रलंबित आहे.

काही गांवामधील बांधून पूर्ण झालेल्या घरकुलांची पडझड झाली आहे. त्यामुळे ती घरकुले निवासासाठी योग्य राहिलेली नाहीत. (उदा.:- कासा ता.डहाणू)

